
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2017 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Алиев Б.Г.

Психологические особенности политического сознания личности в условиях культурного многообразия3

Mustafayev İ. İ., Gözəlov S.S.

Hərbi fəaliyyətin ekstremal situasiyalarında əsəbi-psixi davamsızlıq əlamətlərinin məyyən edilməsinin metodiki aspektləri11

Bayramova F.Ə.

Qrup qərarlarının səmərəliliyinə təsir göstərən psixoloji amillər.....27

Əliyev E.A.

Məşqlərdə mənəvi hisslərin və özünüqiymətləndirmənin aşılınması38

Mütəllimzadə A.S.

Şəxsiyyətin aqressiv davranışında yaş xüsusiyyətlərinin rolu.....51

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Abbasova A.Ə.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasının başlıca aspektləri.....60

İbrahimova D.R.

Moda psixologiyasında gender fərqləri66

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOGİYASI

Mustafayev M.H.

Mədəni müxtəliflik şəraitində şəxsiyyətin milli identikliyinə formalaşmasına təsir göstərən amillərin təhlili.....73

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Əzimova A.E.

Yeniyyətlərdə suicidal davranışın xüsusiyyətləri və təzahürləri80

İskəndərova A.Ş.

Məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üsulları94

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ КУЛЬТУРНОГО МНОГООБРАЗИЯ

Бахтияр Алиев,

членкорр. НАНА, проф., зав. кафедрой
«Психология» Бакинского
Государственного Университета

Açar sözlər: şəxsiyyət, mədəni müxtəliflik, şüur, siyasi şüur, emosional intellekt, siyasi mədəniyyət, siyasi təfəkkür

Ключевые слова: личность, культурное многообразие, сознание, политическое сознание, эмоциональный интеллект, политическая культура, политическое мышление

Keywords: *personality, cultural diversity, consciousness, political consciousness, emotional intelligence, political culture, political thinking*

В современном мире происходят коренные изменения во всех сферах жизни. Эти изменения касаются в первую очередь системы ценностей. Трансформация ценностей в обществе оказывает существенное влияние не только на характер межличностных и межгрупповых отношений, но в целом приводит к значительным изменениям в сознании и самосознании личности. Как следствие этих преобразований, порой очень болезненных, наблюдается кризис идентичности личности.

Современный мир характеризуется и тем, что, с одной стороны, глобализация как бы стирает культурные различия, а с другой, в этих условиях поиски культурной, религиозной, этнической, полити-

ческой идентичности становятся ведущей тенденцией. И это естественно, потому, что человек есть продукт истории. Он, в процессе исторической эволюции, создавая культурные ценности, формирует себя, и вне культуры нет личности. Вот почему можно было бы рассматривать стремление к культурной идентичности как механизм сверки своего бытия как личности – субъекта деятельности.

В странах СНГ, в так называемом постсоветском пространстве, эти изменения происходят в условиях противоречий не только прежних и новых, еще не до конца оформившихся ценностей, но и как противоречие между поколениями, которые являются их носителями. Новые реалии общественной

жизни диктуют создание политических партий и движений, строящих свою деятельность на основе ценностей рыночной экономики, на которую было наложено «табу» запрета в советское время. Если сюда добавить еще бурно растущую свободную прессу, которая, к сожалению, является важным распространителем новых тенденций, то понятно, что самоопределиваться в такой ситуации очень сложно.

В этих условиях растет совершенно другое поколение молодых людей, которые завтра будут решать судьбу не только своих соотечественников, государства, но и формировать межгосударственные и межнациональные отношения. Решение этих вопросов во многом зависит от уровня политической культуры и политического сознания. Очевиден и тот факт, что культура и сознание тесно взаимосвязаны, находятся в диалектическом единстве. Конечно, есть и противники, и сторонники принципа единства сознания и культуры, которое можно рассматривать и в контексте единства сознания и деятельности. Освободившись от советской идеологии, критически переосмыслив «буржуазные теории», сегодня можно сказать, что выдающийся русский психолог Лев Семенович Выготский был абсолютно прав, когда ставил знак равенства между культурой и личностью. Бурно

обсуждая вопрос о кризисе сознания в психологии, он четко сформулировал свой генетический закон о возникновении и развитии высших психических функций.

Люди все активнее вовлекаются в общественную и политическую жизнь общества, принимают участие в деятельности новых политических организаций и движений, члены которых себя идентифицируют со своей группой по простой классической формуле – «мы и они». Поэтому проблемы формирования нового политического мышления, идентичности и культуры становятся актуальными для современной психологической науки.

Дэвид Мацумото пишет: «Некоторые современные авторы предположили, что сознание само по себе – это культурная конструкция» (Lutz, 1992). С их точки зрения, наше состояние чувств, восприятия и ощущения окружающего мира имеет такую же социальную и культурную конструкцию, как и все остальные. Эта логика предполагает, что в разных обществах существуют не только культурные различия, но и различия в состоянии сознания людей. Более того, сознание отдельного человека должно отличаться от сознания любого другого из-за различий, присущих личному опыту и развитию» (6, с.206). Культура как продукт деятельности человека не сводима к националь-

ности, этничности и не производно от них, хотя культура и есть сущность личности и ее сознания. В то же время именно культура и является основой различий в психическом отражении реальности.

Культура формирует картину мира у этноса, группы и индивида. Культурное многообразие став основой образа (совместной) жизни, вырабатывает контуры общей картины мира у носителей различных культур. Если такой образ жизни становится государственной политикой, то в этом обществе мультикультурализм выступает важным условием солидарности и консолидации всех членов и социальных, политических, религиозных и культурных групп общества.

Известно, что в каждой культуре формируется определенная картина мира, состоящая из совокупности исторически выработанных ценностей. В ходе социализации индивид усваивает эти ценности. Однако, необходимо учитывать и тот факт, что на разных этапах своего развития в том или ином обществе происходит трансформация существующих ценностей. Некоторые из них становятся общепринятыми нормами, которые являются внутренней регуляцией поведения человека в системе общественных отношений. Психическое отражение субъектом той части этих отношений, ко-

торая связана с политикой и в которую он сам включен можно рассматривать как политическое сознание. Некоторые авторы считают, что «генетически политическое сознание является производным, высшим уровнем, а в развитых формах политической культуры еще и ее стержневым компонентом. Политическое сознание тесно связано с политическим поведением – выступая в качестве рациональной основы субъективных механизмов такого поведения» (7, с.59).

Политическая культура – это особый тип ориентации людей на политическое действие, отражающий специфику той или иной политической системы (7, с.77). Л.Пай и С.Верба пишут: «Когда мы говорим о политической культуре общества, имеем в виду политическую систему, интернализированную в знании, чувствах и оценках его членов» (12, с.7).

На наш взгляд, краткий обзор некоторых подходов к пониманию политического сознания дает нам возможность заключить, что культурно-историческая теория Л.С.Выготского является методологической основой, даже можно сказать, ключом к разгадке тайны политического сознания личности. И для того, чтобы обосновать эту мысль, хотелось бы коротко остановиться на некоторых положениях культурно-исторической теории развития высших психических функций.

Л.С.Выготский рассматривал психическое развитие ребенка как процесс культурного развития. Он писал, что «по содержанию процесс культурного развития может быть охарактеризован как развитие личности и мировоззрения ребенка... Мы склонны поставить знак равенства между личностью ребенка и его культурным развитием. Личность, таким образом, есть понятие социальное, она охватывает надприродное, историческое в человеке. Она не врожденна, но возникает в результате культурного развития, поэтому личность есть понятие историческое. Оно охватывает единство поведения, которое отличается признаком овладения» (1, с.315).

Как следует из этого тезиса, ребенок должен овладеть:

- 1) культурно заданными средствами действий;
- 2) культурно заданными средствами отношений с другими людьми;
- 3) культурно заданными средствами владения собой, своим поведением.

Как пишет И.В.Дубровина: «Л.С.Выготский ввел важное для понимания формирующейся личности ребенка положение о социальной ситуации развития как специфическом, своеобразном для данного возраста, единственном и неповторимом отношении между ребенком и средой.

Любой ребенок, независимо от его индивидуального развития и степени психологической готовности, достигнув определенного возраста, оказывается поставленным в соответствующее принятое в обществе социальное положение. Тем самым он попадает в систему объективных условий, которые в значительной степени определяют характер его жизни и деятельности на данном возрастном этапе» (4).

Таким образом, поведение человека необходимо рассматривать в системе «человек-ситуация». Это положение имеет очень важное значение поскольку сегодня личность оказалась в новой ситуации, которая требует не только активного отражения, но и активной адекватной адаптации и изменения.

Согласно учению о периодизации развития личности, в каждом сенситивном возрасте формируются определенные психологические новообразования, которые лежат в основе дальнейшего развития личности. Еще одним важным моментом в теории культурно-исторического развития является положение о неравномерности психического развития на разных этапах социализации. Причем этот процесс происходит как сотрудничество, взаимоотношения взрослых и детей, в результате которой коллективная деятельность переходит в индивидуальную деятельность, составляя

основу развития личности. Существенным механизмом в этом является процесс интериоризации.

Согласно генетическому закону о психическом развитии ребенка, «всякая высшая психическая функция в развитии ребенка появляется на сцене дважды – сперва как деятельность коллективная, социальная, то есть как функция интерпсихическая, второй раз как деятельность индивидуальная, как внутренний способ мышления ребенка, как функция интрапсихическая» (2, с.387).

Такое понимание природы развития мышления применимо к психологии политического сознания. Политическое сознание личности развивается на разных этапах социализации неравномерно. Дж.Аделсон использовал теорию интеллектуального развития личности Ж.Пиаже относительно возрастных изменений детского сознания на образцах политического мышления.

Формирование политического сознания, мышления происходит по той же схеме и идеи Л.С.Выготского относительно возрастных изменений психического развития, в том числе сознания на образцах политического мышления. На каждой стадии развития личности политическая картина мира меняется.

В своей концепции культурно-исторического развития высших психических функций Л.С.Выгот-

ский отмечал единство аффекта и деятельности в психическом развитии человека. В.В.Давыдов, обращая внимание на эту важную сторону культурно-исторической теории Л.С.Выготского, писал: «Интересно, что подлинный смысл этого положения в должной степени был понят и оценен А.В.Запорожцем, который отмечал особую роль единства интеллектуального и эмоционального управления действиями человека при удовлетворении его потребностей» (3). Эмоциональное управление действиями человека, в первую очередь, требует от него социальную ответственность, чего сегодня очень не хватает у многих политических деятелей.

Действительно, исследования показывают, что в формировании политического сознания особую роль играет эмоциональный интеллект. Чем выше уровень эмоционального интеллекта, тем больше вероятности того, что личность станет успешным политическим лидером. Эмоциональный интеллект включает в себя такие важные качества как самообладание, дисциплина, эмпатический потенциал. Без них трудно себе представить деятельность политических лидеров, которые оказывая влияние на своих избирателей должны завоевывать их доверие. Такие компоненты эмоционального интеллекта как самоконтроль и эмпатия,

необходимы для произведения хорошего впечатления и управления аудиторией. Кроме того, именно эмоциональный интеллект является одним из существенных компонентов лидерства. И в политическом сознании можно выделить такого структурного компонента как политическая ответственность. Политическая ответственность является важным компонентом в определении идентичности с политической группой, что и обуславливает конструктивность сотрудничества с членами группы и взять на себя ответственность за других людей.

В этой связи большой интерес представляет разработка теории эмоционального интеллекта (9,10).

В этом и проявляется аффективная сторона управления деятельностью личности, выступающей условием ее успешности и эффективности. Благодаря этой способности личность в системе политических отношений не только управляет своим поведением, но и имеет возможности превосходить поведение других людей и направить их на достижение поставленной цели.

Литература:

1. **Выготский Л.С.** Соб.соч.: В 6 т. Т.3. М., Педагогика, 1983, С.315.
2. **Выготский Л.С.** Педагогическая психология. М., 1991, С.387.
3. **Давыдов В.В.** Понятие деятельности как основание исследовательской научной школы Л.С.Выготского // [http://www.hr-portal.ru/article/ponyatie-deyatelnosti-kak-](http://www.hr-portal.ru/article/ponyatie-deyatelnosti-kak)

Исходя из положения «единства аффекта и интеллекта» культурно-исторической концепции и анализа эмоционального интеллекта, предполагаем, что формирование политического сознания включает в себя следующие компоненты:

1. Способность познания, дифференциации и идентификации своих эмоций и эмоций других людей.

2. Способность актуализации интеллектуальных возможностей, используя эмоции как фактор мотивации и определять свои цели и жизненные ценности.

3. Способность установления и познания связи между сознанием и эмоциями, причину их появления и превосходить поведение на основе определения перехода от одной эмоции к другой.

4. Способность саморегуляции, т.е. способность идентифицировать и контролировать свои эмоции, чувства, мысли, направлять свои эмоции и эмоции других людей на достижение цели деятельности, гибкость в принятии решений и адекватность поведения.

- osnovanie-issledovaniy-nauchnoy-shkoly-ls-vygotskogo
4. **Дубровина И.В.** Идеи Л.С.Выготского о содержании детской практической психологии // http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2013_3_3432.pdf
 5. **Дэниел Гоулман.** Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ. М., 2013.
 6. **Мацумото Д.** Человек, культура, психология. Удивительные загадки, исследования и открытия. СПб, 2008, с.206.
 7. **Ольшанский Д.В.** Политическая психология. М., 2002, С.59.
 8. Bar-On, R. (1997b). The Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual. Toronto: Multi-Health Systems.
 9. Bar-On, R. (1988). The development of an operational concept of psychological well-being. Unpublished doctoral dissertation, Rhodes University, South Africa.
 10. Bar-On, R. (2000). Emotional and social intelligence: Insights from the Emotional Quotient Inventory (EQ-i). In R. Bar-On & J.D.A. Parker (Eds.), Handbook of emotional intelligence (pp. 363-388). San Francisco: Jossey-Bass.
 11. Mayer, J D., Salovey P. & Caruso, D. R. (2002). Mayer-Salovey Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT) Users Manual. Toronto, Canada: HS Publishers.
 12. Pye L., Verba S. Political Culture and Political Development/ -Princeton^Univer.press, 1965, P.7

MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK ŞƏRAİTİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN SİYASİ ŞÜURUNUN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ABSTRAKT

Məqalə müasir dövrdə mədəni müxtəliflik şəraitində şəxsiyyətin siyasi şüurunun psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Məqalədə qeyd edilir ki, dəyərlərin transformasiyası yalnız şəxsiyyətlərarası və qruplararası münasibətlərə deyil, həm də şəxsiyyətin bütövlükdə özünüdərkinə və mənlilik şüuruna təsir göstərir. Qloballaşma və inteqrasiya bir tərəfdən mədəni müxtəlifliyi aradan qaldırır, digər tərəfdən isə bu prosesdə dini, milli, siyasi identiklik aparıcı tendensiyaya çevrilir.

Müəllif məqalədə mədəni dəyərlərin formalaşması istiqamətlərini göstərir, şüur və mədəniyyətin vəhdəti məsələlərini, o cümlədən siyasi təfəkkürün formalaşması istiqamətlərini müəyənləşdirir. Eyni zamanda siyasi mədəniyyətin psixoloji çalarlarını bütövlükdə şəxsiyyətə, onun siyasi

baxışlarına transformasiya edir, mədəni-tarixi konsepsiya əsasında problemin psixoloji məqamlarını sistemləşdirir.

Sonda müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, emosional intellekt sayəsində şəxsiyyət siyasi münasibətlər sistemində yalnız öz davranışına nəzarət etmir, həm də digər insanların fəaliyyətini istiqamətləndirir. Emosional vəziyyətin idarə olunması və ondan digər insanların fəaliyyətinə səmərəli təsir vasitəsi kimi istifadənin çevrilməsinin psixoloji mexanizmlərinə aydınlıq gətirilir.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF POLITICAL CONSCIOUSNESS IN THE CULTURAL DIVERSITY CONDITIONS

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the psychological characteristics of the political consciousness of personality in the modern cultural diversity conditions. In the article, it is underlined the values transformation's influence not only to inter-personal and inter-group relations, but also to self-awareness and self-respect of a personality. Globalization and integration, with one another, restructured the cultural diversity, and with other side, the Religious, National and Political Identity's are the leading tendency in this process.

The author of the article demonstrates the directions of the formation of cultural values, concerns the issue of the unity of consciousness and culture, including the trends in the formation of political thinking. At the same time, he transforms psychological shadows of political culture in whole on the personality and his political views, and systematizes psychological problems on the basis of the cultural-historical concept.

In the conclusion, the author is underlined that the personality, with the help of the emotional intelligence, no controls its behavior only a political system relation's sphere, but rule the other's activities. There psychological mechanisms of control over emotional state and its transforming into an effective instrument of action in other people are clarified also.

HƏRBİ FƏALİYYƏTİN EKSTREMAL SİTUASIYALARINDA ƏSƏBİ – PSİXİ DAVAMSIZLIQ ƏLAMƏTLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN METODİKİ ASPEKTLƏRİ

I.I. Mustafayev

*AMEA-müxbir üzvü, professor,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Fövqəladə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi kafedrası*

S.S. Gözalov

*e.o. mayor, dosent
E-mail: g.sayavush@mail.ru*

***Açar sözlər:** taktiki hazırlıq, fəvqəladə hallar, əsəb-psixi davamsızlıq, psixoloji amillər, stress, psixoloji gərginlik*

***Ключевые слова:** тактической подготовки, по чрезвычайным ситуациям, нервной-психической неустойчивость, психологические факторы, стрессы, психологическое напряжение*

***Keywords:** tactical training, emergency, nerves-mental qəarsızlıq, psychogenic factors, stress, psychological stresswork, psychogenic*

ANNOTASIYA

Məqalədə Silahlı Qüvvələrin müxtəlif qoşun növlərində şəxsi heyətin xidməti və döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi təşkil edən, hərbi hissələrin və bölmələrin formalaşdırılmasına zəruri olan şəxsi heyətin psixi vəziyyətini aydınlaşdırma və qiymətləndirilmə sahəsində psixoloji-pedaqoji bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması sahəsində tədqiqatlar ümumiləşdirilmişdir.

Şəxsi heyətin döyüş hazırlığının yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət

kəsb edən, psixoloji seçimin aparılmasına zəruri olan fiziki və psixoloji gərginliyin meydana çıxma yolları və onun aradan qaldırılması yolları aydınlaşdırılmışdır.

Əsəb-psixi davamsızlığın meydana çıxma və onun aradan qaldırılması üçün komandir heyətinin hər bir hərbiçilərlə fərdi və kollektiv tədbirlərin aparılması mexanizmi geniş ədəbiyyat mənbələrinin analizi və komandir heyətinin qarşıya qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilmə

sində şəxsi heyətin psixoloji sağlamlığının təminatçısı olan bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin hərbi fəaliyyətində müəyyən edilməsi üsulları və yolları açıqlanmışdır.

Ölkəmizin müdafiə qüdrətinin yüksəldilməsi, Azərbaycan Respublikasının SQ mükəmməlləşdirilməsi, onun döyüş hazırlığının yüksək səviyyədə himayə edilməsi, istənilən düşmənin tam və cəsarətlə darımağın olunmasını təmin edən döyüş potensialının yaradılması Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının daima diqqət mərkəzindədir.

Qarşıya qoyulmuş tapşırığın həlli böyük kompleks tədbirlərin, müxtəlif qoşun növlərinin texniki təminatı, komandirlərin, qərargahların və hərbiçilərin təlim-tərbiyəsi və öyrədilməsi, döyüş ustalığına nail olma, şəxsi heyətin hərbi nizam-intizamı və təşkilatçılığı, ideya inamı və möhkəmliliyi, eləcə də Azərbaycan hərbi sənətinin fasiləsiz təkmilləşməsi – yeni hərbi tədris və hərbi elmi-pedaqoji və metodiki göstərişlərin hazırlanmasını tələb edir [1,s.36-43].

Ümumqoşun döyüşünün nəzəriyyəsinə və praktikasına həmişə inkişafa görə yanaşmaq zəruridir. Döyüşün planlaşdırılmasında, təşkilində və aparılmasında keçmişdə mövcud olan baxışların müasir şəraitlə müqayisə edilməsi taktikanın inkişafında ten-

densiyaların və qanunauyğunluqların müəyyən edilməsinə imkan verir [1,s.36-43].

Taktikanın müasir nəzəriyyəsi hər şeydən əvvəl SQ döyüş nizamnamələrində öz əksini tapmışdır. Burada ordunun zəngin döyüş təcrübəsi və praktikası, müharibədən sonrakı dövrlərdə komanda-qərargah təlimləri, nəzəri tədqiqatların nəticələri ümumiləşdirilmişdir [2,s.111–118]. Ancaq nizamnamələrin spesifikasiyası orada ifadə edilən müddəaları, fikirləri nümunələrlə nəticələndirməyə, sübut etməyə (isbat etməyə), hesablama aparmağa, ilkin şərtləri və şəraitləri göstərməyə, döyüş əməliyyatlarının üsullarının və metodlarının inkişafı qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə imkan vermir.

Azərbaycan hərbi döyüş nizamnaməsində xalqın döyüş xarakterini, mənəvi döyüş keyfiyyətlərini, Azərbaycanın 1988-ci illərdən başlayaraq ərazisinin bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərin vəziyyətini, qüvvələrin qeydi və ehtiyat nəzərə almaqla dəyişikliklərin edilməsi, eləcə də, Azərbaycan ordusu Ali Baş komandanı İ.Əliyevin «şəraitə uyğun olaraq hərəkət etmək və nəticə çıxarmaq» göstərişləri ordumuzun hərbi və metodiki hazırlığında mühüm əhəmiyyətə malikdir [2,s.111–118]. Eyni zamanda döyüş nizamnamələri haqqında dərin və ətraflı biliklər

taktikanın müasir nəzəriyyəsini, ümum-qoşun döyüşünün təbiətini, döyüş şəraitində təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq nümunəsi göstərməyin zəruri şərtidir[2,s.111–118].

Müxtəlif qoşun növləri (quru qoşunlar, hərbi dəniz qüvvələri, hərbi hava qüvvələri və mülki müdafiə qoşunları) hərbi hissələrinin bölmələri şəxsi heyətinin (xilasedicilərin – xidmətin) əhalinin və ərazinin mühafizəsinə taktiki və mənəvi-psixoloji hazırlanmasının zərurəti, sülh və hərbi xarakterli fəvqəladə halların ekstremal situasiyalarında xidməti və döyüş fəaliyyəti zamanı psixotravmaedici faktorların sırası, digər zədələmə faktorlarının təsirindən daha geniş və xidməti fəaliyyətə birbaşa təsir xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu zaman, fəaliyyətin meydana çıxardığı psixi pozulmaların reaktiv (psixogen) faktorların növlərindən və sanitar itkilərə qədər, təsirlər xidməti və döyüş hazırlığının keyfiyyətinə hiss ediləcək dərəcədə təsir edəcəkdir [3,s59].

Bununla əlaqədar olaraq, məqalədə sülh və hərbi xarakterli fəvqəladə halların ekstremal şəraitlərində şəxsi-heyətin mənəvi-psixoloji təminatı məqsədilə əsəb-psixi (davamlılıq və ya davamsızlıq) vəziyyətlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi əsasında xidməti və döyüş fəaliyyəti hazırlığının yüksəldilməsinə sərf edilən vaxtın qısaltılması və

keyfiyyətin təkmilləşdirilməsinə təkliflər etməkdən ibarətdir.

Gündəlik, xüsusi xidməti və döyüş hazırlığı dövründə mənəvi-psixoloji hazırlanmanın təşkili, şəxsi heyətin (xilasedicilərin) fəaliyyətinin mənəvi-psixoloji təminatının aparılması mütləq, sülh və müharibə dövrlərində, eləcə də, FH nəticələrinin aradan qaldırılması zamanı şəxsi heyətin (xilasedicilərin) mənəvi-psixoloji vəziyyətinin davamlılığının formalaşmasını tələb edir[4,s33-37].

1986–1988-ci illərdən başlayaraq Ermənistan Respublikasının ərazi iddiası ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisinə silahlı təcavüzü, Dağlıq Qarabağ ərazisində gedən silahlı toqquşmalar, Azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından, eləcə də, Dağlıq Qarabağ ərazisindən məcburi köçkün və qaçqın vəziyyətinə düşmələri insanların ali əsəb fəaliyyətində gərginliklər yaratmaq və insanların həyat fəaliyyəti şəraitinin pozulmalarına, bir çox hallarda isə ölmünə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bütövlüyü və suverenliyi uğrunda döyüşlərdə iştirak etmiş, fiziki və ya psixi zədələnmiş, yaxınlarını və ya qohumlarını itirmiş, eləcə də, sarsıdıcı hadisələrin şahidi olmuşlar da psixi travmaya məruz qaldıqlarından, onlarda emosional təəssürlərə, davranışda və psixi vəziyyətlərinin uzun

müddətli pozulmalarına və posttravmatik stresə pozulmalarına (PTSP) gətirib çıxardığı qeyd olunur [5, s.259]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müxtəlif sərəncamları ilə bu qrup insanlara maddi, mənəvi, həm də təcili psixoloji xidmətə ehtiyacları olanlara zəruri yardımlar göstərilir [6, s.268].

Azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından, eləcə də, Dağlıq Qarabağ ərazisindən məcburi köçkün və qaçqın vəziyyətinə düşmələri insanların ali əsəb fəaliyyətində gərginliklər, yeni nəsil insanlarda heç də iz buraxmadan yan keçməsi mümkün deyildir [5, s.259]. Özündə, ailənin torpaq, ata-baba yurd həsrətindən yaranmış fiziki və psixi gərginlik vəziyyətində ev təbiyəsi almış ordu sıralarına çağırılmış hərbiçilər xidməti və döyüş hazırlığı keyfiyyətlərinə malik olmağa səy göstərməlidirlər. Bu çağırışçılardan komplektləşdirilmiş şəxsi heyət (xilasedicilər) stressli şəraitdə işləyərkən, psixofizioloji uyğunlaşma imkanları qabaqcadan gərginlik şəraitində və ekstremal faktorların təsiri altında olurlar və laqeyidlik, təşkilatsızlıq, mənəvi pozulmalar, apatiya bu dövrdə müvəqqəti olaraq meydana çıxma bilər [5, s.259, 7, s.63].

PTEA (Rusiya Tibb Elmlər Akademiyasının) məlumatına görə [7, s. 63], Rusiyanın müxtəlif regionların

da sağlam insanların sayı, məktəblilər arasında – 8-10%, orta yaşlılar arasında – 6%, yaşlılar arasında isə – 3–5% təşkil edir.

Xidmətə yeni çağırılmış hərbi qulluqçularda hərbi xidmətin çətilyinə və ağırlığına tab gətirməyi, xidməti və döyüş hazırlığına sahib olmağa möhkəmlik, qətiyyət, əzmkarlıq və dözümlülük, yüksək mənəvi-psixoloji davamlılıq əhəmiyyətli emosional gərginlik tələb edir [3, s.59]. Hərbi xidmətə xas olan psixi vəziyyət, özünü itirmə, çəşmə, çəşqınlıq, qorxunun meydana çıxması, ağır və düzəldilməsi mümkün olmayan nəticələrə gətirib çıxara bilər [8, s.164].

Bu halların müəyyən edilməsi məqsədilə şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji təminatının formalaşdırılması üçün müxtəlif çətinlikli ekstremal şəraitlərdə xidməti və döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində fiziki və psixoloji gərginliyin artırılması döyüş hazırlığı prosesində fiziki və əsəbi-psixi (davamlılığın və ya dayanıqsızlığın) vəziyyətlərin meydana çıxma və öyrənilməsinin nümunəvi metodikasını:

- müxtəlif situasiyalar üçün xarakterik olan işıq və səs qıcıqlandırıcıları intensivliyi;
- müxtəlif fəsillər, çətin hava və sutkalar üzrə şəraitlərlə bağlı işlərin aparılması;

- real döyüş şəraitinə yaxın normativlərin yerinə yetirilməsi;
- FMV istifadəsi və xidməti aktiv fəaliyyətin uzunmüddətliyi;
- müxtəlif silah və döyüş texnikasından istifadə etməklə gündüz və gecə məşğələlərinin fasiləsizliyi;
- şəxsi heyətdən əhəmiyyətsiz uzaqlıqda gözlənilmədən imitasiya vasitələrinin tətbiqi;
- taktiki vəziyyətin sürətlə dəyişdirilməsi;
- gözlənilmədən təlim və döyüş həyəcan signalının verilməsi və s.

Təhlükə və risk elementləri hazırlıq prosesinə daxil edilməsi:

- müxtəlif mürəkkəb maneələrə üstün gəlinməsi;
- əldə olan vasitələrlə və üzməklə su səddinin keçilməsi;
- partladıcı vasitələrdən aktiv müdafiə.

Şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji inkişafında peşəkar sayıqlığı, qətiyyət və cəsərlə hərəkət etməyə və hər an hazırlığın formalaşdırılması:

- dərhal reaksiya tələb edən mürəkkəb vəziyyətin gözlənilmədən meydana çıxması şəraitini təsəvvürünə gətirmə;
- istənilən tapşırıqda dəyişkənlik, yenilik və gözlənilməzlik elementlərinin daxil edilməsi;
- təxirə salınmaz hərəkətlər zəruri olduqda, ancaq, toplanışa və

mükəmməl hazırlığa vaxt olmayan situasiyanın yaradılması;

- uzun müddət rahat təhsil şəraitinin təhsil alanlar üçün qəflədən gözlənilməz və kəskin mürəkkəbləşmələr şəraitində aparılması;
- reallığa imkan daxilində yaxın, fəaliyyət tempinin uzun müddət himayə edilməsi;
- tez dəyişən tempdə, “mərhələ-mərhələ” və fəaliyyətin dəyişmələr tempində tələbinin irəli sürülməsi.

Tətbiq edilən [10, s.124] metodikanın köməyiylə hərbi qulluqçuların peşəkarlıq, psixoloji və fiziki hazırlığından asılı olaraq və xidməti vəzifələrini yerinə yetirmək qabiliyyətlərini müəyyən etmək olar. Onların xidməti və döyüş tapşırıqlarının yaratdığı əsəb-emosional təsirlər hiss ediləcək dərəcədə fiziki və psixoloji gərginlik – stressogen faktorların meydana çıxmasına səbəb olacaqdır [8, s.164; 10, s.124]. Bununla əlaqədar olaraq, əlverişsiz çox saylı təsirlər və ətraf mühitin təhlükəli faktorlarının müxtəlif təsirləri və aldıkları travmanın səviyyəsi tapşırıqların yerinə yetirilməsinə çox mühüm təsir göstərir.

Döyüş şəraitinin şəxsi heyətin (xilasedicilərin) psixoloji vəziyyətinə hiss ediləcək dərəcədə təsir edənləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar [9 s.58–63].

- özünə və ya yoldaşlarına münasibətdə – xəstəlik, travmalar, yaralanmalar və ölüm qorxusunun demək olar ki, həmişə və real olması;
- yuxu və sayıqlığın bioloji ritminin (döyüş növbəsi, ona hazırlıq, xidməti və döyüş hazırlığı proqramının nəzəri və praktiki yerinə yetirilməsi, FH və onun nəticələrinin aradan qaldırılması və lokallaşdırılması, fəlakətlərə məruz qalmışların xilas edilməsi üzrə bütün sutka ərzində işlərin aparılmasının zəruriliyi) pozulması;
- həmişə məişət məhrumiyyəti;
- operativ şərait rayonunda və işlərin faktik vəziyyəti haqqında şəxsi heyətin zəif məlumatlandırılması;
- təminatın (ərzaq, texnika, sərflənən materiallar, enerji daşıyıcıları və s.) çatışmaması;
- ağır və təhlükəli işlərin yerinə yetirilməsinə bilik, bacarıq və vərdişlərin kifayət dərəcədə olmaması;
- bəzi hərbi qulluqçuların qarşılıqlı münasibətlərin iki mənalılığı;
- ətrafdakıların həmişə identifikasiyası: həmişə ehtiyatlılıq, həddindən artıq insafsızlıq (qəddarlıq), mühakimələrdə qətilik, şübhəlilik və s., nəticəsi kimi.

Xidməti və döyüş hazırlığının təşkilində hərbi psixoloqun fəaliyyətinin əsas formasının həyata keçirilməsinin istiqaməti [9,s175;11, s. 960.] adlanır:

- neqativ faktorların aydınlaşdırılması;
 - şəxsi heyətin psixoloji vəziyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi;
 - xilasedicilərin təlimləndirilməsi və təlimatlandırılması;
 - psixokorreksiya (o cümlədən NLP) tədbirlərinin keçirilməsi;
 - kadr işləri məsələlərində rəhbərlərə kömək etmək;
 - şəxsi heyətin psixoloji və fiziki vəziyyətinə görə vəzifəsindən müvəqqəti olaraq azad edilməsi və ya mümkün evakuasiyası (başqa hərbi hissəyə köçürülməsi) mümkünlüyü haqqında rəhbərliyə təkliflərin işlənilməsi;
 - əməkdaşların psixoloji vəziyyətini və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla rəğbətləndirmə və cəzalandırma tədbirlərinin tətbiqi, şəxsiyyətlər arası konfliktlərin xəbərdarlıq edilməsi və şəxsi heyətin xidməti və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması.
- Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hərbi xarakterli fəvqəladə hallar şəraitinin insanlara psixogen təsirlərinin mürəkkəbliyi onunla şərtləndirilir ki, insan həyatına təhlükə bilavasitə, birbaşa toplanılardan

olmayıb, dolayı olanlardan, yəni, gözlənilənlərin realizasiyası ilə də əlaqədardır.

Döyüş fəaliyyətinin fəvqəladə situasiyalarının insanlara psixogen təsirlərinin 2 qrupunu fərqləndirirlər: patoloji vəziyyət – psixogenlər və patoloji olmayan psixoemosional reaksiyalar [10, s.124.]. Patoloji psixogen pozulmalar xəstəlik vəziyyəti olub, insanı sıradan çıxarır, insanı öz davranışını tənqidi analiz etmədən, məqsədli fəaliyyətdən və başqa insanlarla məhsuldar ünsiyyət imkanlarından məhrum edir. Ekstremal situasiyaların psixogen pozulmalar nevroitik reaksiyalar və hallar, reaktiv psixoz və affektiv-şok reaksiyalara bölmək qəbul edilmişdir [8, s.164; 11, s.960].

Psixitravmalar və onların xəbərdar edilməsi şəxsi heyətin döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edir [11, s.960].

Xidməti və döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi şəraitində şəxsi heyətdə (xilasedicilərdə) psixi gərginliyin mövcudluğu və ya buna bənzər faktorların toplanması psixotravmanın (PT) meydana çıxmasına gətirib çıxara bilər. Bununla əlaqədar olaraq:

- döyüş zonasında şəxsi heyətin (xilasedicilərin) kompakt yerləşməsinə və ya onları daha kiçik qruplara ayırmaqla dislokasiya yerini minimuma endir-

məyə çalışmaq. Əgər bu mümkün deyilsə, psixoloq və rəhbərlər bu qruplarla tez-tez görüşməli;

- şəxsi müvazinətsizləşdirmə və ya dezadaptiv reaksiyalarla inkişaf etmiş şəxslərin, əvvəlcədən aktiv halda aydınlaşdırılması;
- ərazinin vəziyyəti haqqında, şəxsi heyətin (xilasedicilərin) müntəzəm surətdə məlumatlandırılması, doğmaları və ya “Böyük torpaqla” əlaqələrin mütləq yaradılması;
- komandirin nüfuzunun hərtərəfli müdafiə edilməsi;
- ümuminformasiya məşğələlərində, fiziki məşqlər, asudə vaxtlarda, şəxsi heyətin düşünlü məşğələlərinin təşkilinə, fasiləsiz istirahətindən sonra, operativ sakitlik dövrünə diqqətin verilməsi lazımdır.

Hərbçilərin qarşıya qoyulmuş xidməti və döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi onların fiziki və psixi sağlamlığı ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Professional psixoloji seçimdə hərbi psixoloqların və mütəxəssislərin praktiki işində danılmaz vacib rol vətəndaşların, hərbi xidmətə qəbul olunanların və hərbiçilərin əsəb-psixoloji davamlılıq səviyyələrini qiymətləndirməkdir. Onları orqanizmin psixofizioloji ehtiyatlarının maksimal yüklənməsi və ya ekstremal

hala, həyat üçün təhlükəli şərtlərdə fəaliyyətlərinə görə hərbi-peşə ixtisasına ayırırlar.

Bu aspektdə, əsəb-psixoloji davamsızlıq (ƏPDz) üçün anadangəlmə keyfiyyətlər (bioloji əsaslı) və sonradan yaranmış şəxsi keyfiyyətlər, səfərbərlik ehtiyatları və orqanizmin ehtiyat psixo-fizioloji ehtiyatları, professional ətraf mühitin mənfi şərtlərində fərdi optimal fəaliyyətin təmin edilməməsi başa düşülür [12, s.26]. Əsəb-psixoloji anlayışından başqa digər anlayışda mövcuddur ki, mənaca əks, amma professional ətraf mühitin mənfi şərtlərində şəxsiyyətin fəaliyyətinin uyğunlaşma dərəcəsini xarakterizə edən – əsəb-psixoloji davamlılıq anlayışı da mövcuddur. Professional fəaliyyətdə fərdin uyğunlaşma dərəcəsini müəyyən edən bu anlayışları, ancaq ayrı-ayrılıqda öyrənmək və analiz etmək mümkündür. Praktikada əsəb-psixoloji davamsızlıqdan yaranan müəyyən əlamətlərə görə psixoanaliz işini həyata keçirirlər. Sonra isə əsəb-psixoloji davamlılıq səviyyəsini qiymətləndirirlər [12, s.26].

Əsəb-psixoloji davamsızlığı aşkar etmək üçün əsəb-psixoloji davamsızlığa “əhəmiyyətli dərəcədə psixoloji və fiziki yüklənmə zamanı sinir sisteminin fəaliyyəti pozulmağa meyl edir” kimi baxmağı təklifini vermişdir [14, s.32]. Əsəb-psixoloji

davamsızlıq anlayışı emosional, iradəli, intellektual pozulmaların gizli və açıq tənzimlənməni birləşdirir [13, s.60-71].

Metodoloji inkişafda professional seçim üçün bu anlayışın başqa modifikasiyalarına rast gəlinir:

- əhəmiyyətli dərəcədə psixoloji və fiziki yüklənmə zamanı sinir sisteminin fəaliyyəti fərdi pozulmaya meyl edir;
- şəxsiyyətin bir sıra özəllikləri, kiçik psixoloji və fiziki yüklənmələr zamanı sinir sisteminin fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxara bilər;

psixoloji fəaliyyətin belə halları, emosional şərtlərdə yüklənmələr zamanı optimal fəaliyyət və adekvat (doğru) reaksiyaların pozulmasını xarakterizə edir.

Hərbi hissələrdə “Hərbi andı” qəbul etdikdən sonra xidməti və döyüş hazırlığı təlimləri zamanı hərbi psixoloqun gənc əsgərlərin əsəb-psixi davamsızlıq (ƏPDz) vəziyyətinin aydınlaşdırılması üzrə fəaliyyət proqramı təqdim edirik [15, s.480].

Əsəb-psixi davamsızlıq (ƏPDz) dedikdə, hiss ediləcək psixi və fiziki gərginliyin təsirlə əsəb sisteminə pozulmaya meyl (qabiliyyət) anlaşılmasıdır. Bu çox geniş anlayış olub, orqanizmin uyğunlaşmaq imkanlarının aşağı düşməsi və əsəb sisteminin fəaliyyətində anormallıqla şərtləndi-

rilmiş, müvazinətsizləşdirilmiş, axın formasının ancaq, gizlili, ifadəsiz və ya zəif ifadəliliyi patoloji qabağı vəziyyətin (psixi normanın hədd variantının) müxtəlifliyini özündə birləşdirir [15, s.480].

ƏPDz mənşəyində müəyyən edici rolu əsəb sisteminin bioloji (anadan gəlmə və ya qazanılmış) keyfiyyətsizliyinin əlverişsiz psixoloji və sosial faktorların birləşdirilməsilə müəyyən edilir.

Belə faktorlara uyğun olan və ya dolayı əlamətləri ƏPDz aiddir:

- yaxın qohumları və ya valideynlərində psixi xəstəlik olanlar;
- baş beyində infeksiya xəstəlikləri və travma əlaməti (keçirənlər) olanlar;
- valideynlərinin birinin olmaması və ya uğursuz ailələrdə tərbiyə olunur;
- həddindən artıq ciddi və ya “nərmənazik” (sısq, zəif, aciz, nərmənazik adam) tərbiyə mühiti;

- psixi-nevroloji dispanserdə müşahidədə olanlar;
- gecələr yatmış vəziyyətdə sidiyi saxlaya bilməmə;
- sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi çağırışdan möhləti olanlar;
- antisosial qruplara cəlb edilənlər, edən qaçanlar, polis orqanları tərəfindən saxlanılanlar;
- alkoqola, siqaretə meylin olası, narkotərkiibli preparatlardan istifadə və s.,

ƏPDz meydana çıxma formaları dəyişkəndir və müxtəlif səviyyələrdə tənzimləyici (nizamlayıcı) mexanizmlərin pozulması ilə əlaqədardır. ƏPDz əlamətləri şəxsiyyətin istiqamətində, ustanovkasında, münasibətlər sisteminin özünə məxsusluğunda, emosional-iradi sferada kənara çıxmalarda, idraki-fikri fəaliyyətin xüsusi əlamətlərində, vegetativ reaksiyaların xüsusiyyətlərində, ayrıca biokimyəvi və neyrofizioloji dəyişiklik müşahidə olunur.

ƏPDz xarakterik əlamətləri və meydana çıxmasının əsas formaları

Cədvəl 1.

ƏPDz meydana çıxmasının əsas formaları	ƏPDz xarakterik əlamətləri
Psixomotorika	Hərəkətlərin pis kordinasiyası Tremarun və tikin (əzələlərin, başın, çiyinin və s. qeyri-ixtiyari olaraq artmasından ibarət əsəb xəstəliyi) artması Hərəkətin kələ-kötürlük, tin-tinlik, kobudluq, yöndəmsizlik, bucaqlılıq, bacarıqsızlıq, münasibətsizlik, mənasızlıq Hərəkət və duruşun (vəziyyətin) mürəkkəbliyi, qəribəliyi, təmtəraqlılıq, gərginliyi

<p>İdraki-təfəkkür fəaliyyətində</p>	<p>Ümumi inkişafın aşağı səviyyəsi (məktəbdə zəif müvəffəqiyyət dərəcəsi, az söz ehtiyatı, primitivlik, mühakimələ-rində ibtidailik, çox sadəlik, qabalıq, məhdudluq). İntellektual aktivliyin zəifliyi (həyati məqsədlərin müstəqil qoyulmasında qabiliyyətsizlik, özlülük, savaşqanlıq, düşüncə tərzində səthilik yüngüllük, ciddiyyətsizlik). Təfəkkürdə, düşünmədə, fikirləşmədə eqosentrizm (eqoizmin (xudbinliyin) ifrat dərəcəsi), məntiqi ziddiyyətdə qeyri-həssaslıq, duyğusuzluq, hissizlik.</p>
<p>Temperament</p>	<p>Emosionallığın yüksəkliyi (senzitivlik) Yüksək həyəcanlılıq (çətin situasiyalarda) qorxaqlıq, cəsərətsizlik, İmpulsivlik (qeyri-iradilik) (qayğısızlıq, laqeydlik, başısoyuqluq), (yüngüllük, arsızlıq), hirslilik (tünd xasiyyətlilik, qeyzlik). Həddindən artıq və ya zəif aktivlik (boş-boşuna vurnuxma, intizamsızlıq, qapalılıq, adamdan qaçma, adamayovuşmazlıq) Rıqqıdlıq (tərslik, inadcıllıq, inadkarlıq, intiqamçılıq, qisasçılıq, kinlilik.) Müqaviməti (tez yorulmaq, gücdəndüşmə, qüvvətdəndüşmə)</p>
<p>Motivlər</p>	<p>Təsirlənmə qabiliyyəti, inanma, təqlid etmək, bənzətmək, oxşatmağa meyillik Maraqların eqoist istiqamətliliyi, başqasının hesabına yaşama, kürəyini işə verməmə, Özünənəzarətin zəifliyi, Şiddətli arzu (həvəs, könül, eşq,) impulsivlik, qeyri-iradilik. Hakim mövqe tutma, həddən artıq səy göstərmə Təcavüzkarlıq. Maraqların davamsızlığı, bağlılıq, məhəbbətliklik.</p>
<p>Fəaliyyət prosesində pozulmalar</p>	<p>Fəaliyyətin effektivliyinin aşağı olması, Əməkdaşın günahı üzrə zədələnmələr, qəzalar Tez yorulma, diqqətin səpələnmə, özünüitirmə, çaşqınlıq Gecikmək (ləngimək, yubanmaq) və ya boş-boşuna vurnuxma (çalışma), tələskənlik, qərarlısızlıq), nizamsızlıq (qaydasızlıq, səliqəsizlik), hərəkətdə (işdə, fəaliyyətdə) impulsivlik (qeyri-iradilik).</p>
<p>İntizamlılıq və sosial normalara riayət etməmək</p>	<p>Göstərişləri yerinə yetirməmək və deyişmə(sözləşmə, çəkişmə,mübahisə etmə) meyillik Vəzifə tələblərinə əməl etməmə, əmrlərin və tapşırılmış (həvalə edilmiş) işlərin səhv yerinə yetirilməsi Seksual kənara çıxma (uzaqlaşma, düz gəlməmə), nizamsız, cinsi əlaqənin qarma-qarışığı (qaydasız, dağınıq, səliqəsiz).</p>

	<p>İntihar hərəkətinə təsadüf, Oğurluğa, namussuzluğa (şərəfsizlik, sədaqətsizlik) həvəs, (meyil, təmayül, arzu, qabiliyyət) Hərbi xidmətdən yayınma Pintilik, səliqəsizlik.</p>
<p>Şəxsiyyətlər arası münasibətdə pozulmalar</p>	<p>Yoldaşlarına münasibətdə, davranışda təcavüzkarlıq (aqrə-sivlik). Münaqişəli, qeyzli (qəzəbli, hirsli, acıqlı) və qabalıq (kobudluq, sərtlik). Qruplardan təcrid olunma, Kollektivin məqsədlərinə, qrupun üçün məna ifadə edənə etinasızlıq (saymazlıq, laqeydlik). Şübhəlilik, vasvasılıq (hər şeydən şübhələnmə), heç bir şeyə (kəsə) inanmama (etimadsızlıq). Ətraf mühitin təsirlərinə qarşı durmaq (müqavimət göstər-mək) qabiliyyətsizlik (bacarıqsızlıq, acizlik). Yüksək həssaslıq, qorxaqlıq (cəsarətsizlik, ağciyərlilik), gərəksiz (yersiz, münasibətsiz, lüzumsuz) utancaqlıq. Küsəyənlilik (tez küsmə, tez incimə, tez sınma). Müstəsnaıq (qeyri-adilik), iddialı (tələbedən), ümumi diqqətdə ehtiyacı (tələbi, tələbatı) olması</p>
<p>Patologiya qabağı və patoloji pozulmalar</p>	<p>Ümumi süstlük (keylik, ətalət, kəsalət, həvəssizlik) Tez yorulma. Yuxu pozğunluğu, yuxulu gəzmə (yuxulu hərəkət etmə) Tez-tez baş ağrısı olmaq, baş gicəllənməsi, özündən getmə (ürəyi getmə, qəşş etmə), şüurun itməsi Həyəcənli (coşğun, təlaşlı) ürəkkeçmə (tutma). Alt islatma. Ürək xəstəliyi olmadan ürəyin döyünməsi. Həddindən artıq qorxaqlıq (ürəksizlik, cəsarətsizlik) əsaslandırılmamış bədbinlik (pessimizm), öz gücünə inamsızlıq, qorxulu (vahiməli və dəhşətli) hadisələri xatırlamalar. Sağlamlıq vəziyyətini qeyd etmək (yazıb təsbit etmək). Dəri səthinin kəskin bozarması və ya qızarması. Həyəcənlanma zamanı nəfəs ritminin pozğunluqları. Sidikburaxmaya, qarın açılmasına və qəbiz olmağa meyillik. Hərəkətlərin tempində yavaşlıq və lənglik. İntihara nümayişyana və ya özünü (ya başqasını) qəsdən şikəst etməyə cəhd. Qeyri-adekvat, məntiqsiz, təfəkkürdə özlülük (savaşqanlıq), diqqətin məhdudluğu, yaddaşın aşağı düşməsi.</p>

Hərbi hissələri komplektləşdir-mək üçün gənc çağırışçıların gəlməsi dövrü tədbirlər planında mütləq gənc hərbcilərdə ƏPDz əlamətlərinin aydınlaşdırılması üzrə işlərin təşkili hərbi xidmətə adaptasiya dövründə (ilk 3–5 ay ərzində), eləcə də hərbi xidmət keçmənin bütün dövrlərində həyata keçirilməlidir.

Gənc çağırışçılar hərbi hissəyə daxil olan andan psixoloq bölmə zabıtləri və gənc çağırışçıları qəbul edən məntəqə vəzifəli şəxslərlə təlimat – metodiki məşğələsi keçirir. Bu məşğələdə psixoloq ünsiyyətdə, davranışda, fəaliyyətdə, hərbcilərin xarici görünüşündə ƏPDz meydana çıxma əlamətləri və mahiyyəti haqqında anlaşıqlı formada fikrini ifadə edir, eləcə də, gənclərlə söhbət və müşahidə prosesində, sənədlərin öyrənilməsində nəyə diqqət yetirməyin zəruri olduğunu göstərir.

Sənədlərin öyrənilməsi nəticəsində ƏPDz dolayı əlamətləri haqqında məlumatlar öyrənilə bilər: valideynlərdə və yaxın qohumlarında psixi xəstəliklərin olması, baş beyin zədələnməsi və infeksiya xəstəlikləri keçirtməsi; əsəb-nevroloji dispanserdə müşahidə də olması; uğurlu olmayan ailələrdə tərbiyə olunması; valideynlərinin birinin olmaması; sağlamlığına görə hərbi xidmətdən möhlətdə olması; polisə müvəqqəti çağırılma, tutulma və ya həbs olun-

ma; peşə təlim-tərbiyəsində və mənimmədə çətinlik; antisosial qruplarla əlaqədə olmaq; yoldaşlarla mürəkkəb münasibət və ictimai aktivliyin zəif olması; maraq və ruh yüksəkliyinin yaşına uyğunsuzluğu və məhdudluğu; hirslilik, tündxasiyyətlik, həyacanlıq; əhval-ruhiyyənin dəyişkənliyi; küsəyənlik, qapalıq, təşəbbüsslüklük; artıq (lüzumsuz) prinsipiallıq, zəifradəlilik; siqaretə və alkoqola təzmeylilik; narkotərkibli preparatlardan istifadə və s.,

Hərbcilərdə 1-2 əlamətin faktiki olması müşahidə və nəzarətin daha diqqətlə aparılmasını tələb edir. Ancaq, 3-5 əlamətin olması faktında hərbi hissənin psixoloqunun nəzarətilə siyahıya daxil edilərək daha dərin-dən müayinə olunmalıdır.

Psixoloji müayinənin aparılması və ya söhbətin gedişi əsnasında müşahidələr hərbcilərdə ƏPDz haqqında bir sıra əlamətlərin ayrılmasına imkan yaradır. Bu əlamətlərə aiddir: davranışda heç şeydən çəkinməmə (təklifsizlik), asan və tez qıcıqlanma qabiliyyəti, tündxasiyyətlik, boş-boşuna əlləşmə (çalışma), tələskənlik və səbrsizlik, qeyri-təbiilik, nümayiş-karanəlik, utancaqlıq, qapalıq, ağlağanlıq, bacarıqsızlıq, münasibətsizlik, hərəkətlərdə kəskinlik və kobudluq, duruşunda (vəziyyət) sərbəstlikdən məhrum olma, münasib olmayan oturuş, ayaq və əllərinin

motivsiz hərəkətləri, tez-tez kirpik çalma, yanaq və çənənin həmişə hərəkət etməsi, dodağını çeynəməsi, boyun və üz nahiyəsinin dəri səthinin qızarması, çox tərləmə; fərasətlilikdə, düşüncəlikdə, zəkallıqda, və qanacaqda qeyri-qənaətbəxşlik (məhiyyəti üzrə suallar vermir), hürkərək, qorxmuş və səksəkəli (halda) və özünü itirmənin ifadə olunması, aydınlaşdırılma üzrə yoldaşlarına tez-tez müraciət etmə, işin başlanmasına gecikmə və ləngimə, işdən tez çıxıb getməyə səy göstərmə, onunla testlərin aparılmasında dayandırməyə səy göstərmə; mühakimələrində primitivlik (qabalıq, məhdudluq).

Hərbçilərin gündəlik həyat şəraiti üzrə davranışının müşahidəsi mütləq şəxsin qapalılığa, tənhalığa, utancaqlığa, qətiyyətsizlik, cəsarətsizlik, ağciyərlilik, ağlağanlıq və ya əksinə, konfliktliyə, mübahisəyə və söz güləşdirməyə, əmrləri yerinə yetirməkdən imtina etməyə, gün qaydalarını pozmağa, təklifsiz (utanmaz, sırtıq, həyasız, ədəbsiz) davranış tərzinə meyilli olmasının müəyyən edilməsinə istiqamətlənməlidir. Qeyd edilən göstəricilərdən birinin olması faktı yəni, müşahidə prosesində davamlı meydana çıxan əlamət, onun sənədlərinin öyrənilməsi nəticəsində

ƏPDz 1-2 əlamətinin dolayı yollarla alınmış nəticələrlə üst-üstə düşürsə, onda bu şəxs daha da dərindən öyrənilməsi üçün hərbi hissənin psixoloqunun siyahısına əlavə edilir.

Gənc hərbcilərin davranış xüsusiyyətləri haqqında məlumat almaq məqsədilə müşahidə aparılmasına çavuş heyətini cəlb etmək üçün, onlarla əvvəlcədən təlimat-metodiki məşğələ aparmaq lazımdır.

Bölmə komandirləri onların tərbiyəvi işlər üzrə müavinləri və hərbi psixoloqlarla görülən işlərin nəticələrinə görə, dərin psixoloji müayinəyə ehtiyacı olan hərbcilər müəyyən situasiyalarda və ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə məhdud hallarda istifadə edilirlər. ƏPDz əlamətləri kəskin ifadə olunan hərbcilər həkim müayinəsinin nəticələrinə görə hərbi xidmətə yararlı hesab edilməlidirlər.

Hərbçilərin xidmətə (birinci 3-5 ay ərzində) adaptasiya dövründə və sonrakı xidmət dövrlərində də onların öyrənilməsi davam etdirilməlidir. ƏPQ əlamətləri dinamik müşahidə edilən şəxslərin vəziyyətinə nəzarət etmək məqsədilə və psixoloqların psixoprofilaktik və psixokorreksiya tədbirləri haqqında, fərdi-tərbiyəvi xarakterli tədbirlər haqqında vəzifəli şəxslərə təkliflərin hazırlanması davam etdirilməlidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin müxtəlif qoşun növlərinin şəxsi heyətinin döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsində zabit heyətinin taktiki məharətinin mühüm əhəmiyyəti təbəçilərdə mənəvi-psixoloji təminatını ordunun döyüş hazırlığı səviyyəsində formalaşdırılması imkanları yaramasına xidmət edir.

Hərbi qulluqçuların xidməti və döyüş tapşırıqlarının yerinə yetiril-

məsinə mənəvi-psixoloji vəziyyətinin müəyyən edilməsində fərdi və pedaqoji-psixoloji xarakteristikasının tərkib hissəsi olan əsəb-psixi dayanaraqsızlığın aydınlaşdırılması yollarının komandir heyətinin psixoloji cəhətdən mənimsəmələri döyüş əməliyyatlarının aparılmasına şəxsi heyətin psixoloji seçilməsi və hazırlanmasını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. **Piriyev H.K., Vəliyev I.Ş., Gözəlov S.S.** Hərb elmində taktiki təfəkkürün formalaşdırılması AAHDM-in konf mat. Müasir dövrdə hərbi-dəniz taktikası və onun tədris prosesində tətbiqi Bakı 2006 (x.i.ü.) Nüs.№1 10982 səh.36-43
2. **Eyyubov V.Ə., Gözəlov S.S.** Zabit kadrlarının taktiki biliklərinin səmərəliliyi AAHDM-in konf mat. Bakı 2006 (x.i.ü.) Nüs.№1 10982, səh. 111–118
3. **Əliyev N.A., Gözəlov S.S.** Hərbi qulluqçuların döyüş fəaliyyətinin və xidmətinin psixoloji təhlili. Bakı: BAHDM-nin nəşriyyatı, 2000. 59səh.
4. Mənəvi-psixoloji təminat haqqında təlimat. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1996. s. 3; 28; 33–37.
5. **Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B.** Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət Bakı.: 2006.259s.
6. **Əmrahlı L.Ş.** Psixoloj xidmət. I kitab. Psixoloji xidmətin əsasları. Bakı, 2008, 268 s.
7. **Берг Т.Н.** Нервно-психическая неустойчивость и способы ее выявления. - Владивосток: Мор. гос. ун-т, 2005. - 63 с.
8. **Şəfiyeva E.İ.** Zabit hazırlığında sosial-psixoloji metodlarının tətbiqi. Bakı “ELM” 2006 səh. 164.
9. **Дорофеев И.И.** Состояние нервной системы у военнослужащих с признаками нервно-психической неустойчивости на начальном этапе военно-профессиональной адаптации тема диссертации и автореферата по

- ВАК 03.00.13, кандидат биологических наук Дорофеев, Иван Иванович кандидат биологических наук 2013. стр 175.
10. **Əliyev N.A., Gözalov S.S.** Hərbi qulluqçularla fərdi psixoloji hazırlığın aparılması metodikası. Bakı:/ AАНDM–nın nəşriyyatı, 2003. 124s.
11. **Малкина-Пых И.Г.** Психологическая помощь в кризисных ситуациях– М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с. – (Справочник практического психолога).
12. **Усольцев И.В.** Исследование нервно-психической устойчивости призывного контингента // Современные научные исследования и инновации. 2015. №10 [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2015/10/57104>
13. **Корзунин, В.В. Юсупов, Д.В. Костин.** Методы оценки нервно-психической устойчивости военнослужащих. Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2014 стр. 60-71
14. Нервно-психическая неустойчивость и мероприятия по ее выявлению у военнослужащих. Учебно-методическое пособие / Министерство обороны РФ. - М., 1992. - 32 с.
15. **Караяни А. Г., Сыромятников И.В.** Прикладная военная психология. – СПб.: Питер, 2006. 480 с:

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРИЗНАКОВ НЕРВНОЙ- ПСИХИЧЕСКОЙ НЕУСТОЙЧИВОСТЬ В ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ СИТУАЦИИ ВОИНСКИЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

АБСТРАКТ

В статье рассматривается повышение боеспособности личного состава различных родов войск Вооруженных Сил, военных частей и подразделений формированию необходимых знаний, умений и навыков в области формирования исследований обобщены в области психолого-педагогические анализ и оценка психического состояния личного состава в состав командир, составляющих и службе.

В статье рассматривается Вооруженных Сил различных родах войск и воинских частей и подразделений формирование психического состояния личного состава, освещение и психолого-педагогические исследования обобщены в области оценки знаний, способностей и навыков

в области формирования необходимой составляющей, повышение бое- способности личного состава службы. В повышении боеготовности личного состава, представляющих важное значение проведению необходимых физических и психологических анализ психологической напряженности, выбора пути и пути устранения его появление.

Появление и его индивидуальных и коллективных мер, широкий ана- лиз источников и литературы в выполнении поставленных задач обес- печения здоровья личного состава, психологические знания, умения и способностей к военному пути и способы определения механизма прове- дения командного состава нервной-психической для устранения личный состав командного состава, которые были названы в его деятельности.

**MILITARY ACTIVITY IN EXTREME SITUATIONS –
THE METHODOLOGICAL ASPECTS OF MENTAL
IMBALANCE FINDS SIGNS OF NERVOUSNESS**

ABSTRACT

Articles in various arms of service and combat capability of the Armed Forces personnel, commanders of military units and sections of personnel in the field of knowledge, skills and habits were summarized studies in the field of formation evaluation and analysis of the mental state required that form in the formation of the psycho-educational.

Private part in the selection of required physical and psychological ten- sion and its elimination methods of analysis, psychological importance to increase the combat training of the way came on edimişdir.

The appearance of individual and collective measures to implement the orders of knowledge, skills and abilities of military activity determination methods and the ways in which the mental health staff and commander of the analysis of literary source mechanism of staff to the commander and his to eliminate the instability nerves-mental widely in.

Məqalə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin İnşaat-texnologi- ya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət gö- rülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə elmlər doktoru
Məqalə redaksiyaya 10 fevral 2017-ci ildə daxil olmuşdur

QRUP QƏRARLARININ SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN PSIXOLOJİ AMİLLƏR

Fatimə Bayramova

*Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı,
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun
kiçik elmi işçisi
E-mail:fatima90@live.ru*

Açar sözlər: idarəetmə, qərar qəbulu, qrup qərarları, qrup dinamikası, qrup məsələləri, qrup effektivliyi

Ключевые слова: управление, принятие решений, групповые решения, групповая динамика, вопросы группы, эффективность группы

Keywords: Management, making decisions, group decisions, group dynamics, group matters, group effectiveness

XÜLASƏ

Məqalədə qeyd olunur ki, idarəetmə qərarlarının səmərəli təşkilinə fərdi qəbul edilmiş qərarlarla yanaşı, qrup qərarlarının da xüsusi rolu vardır. Məhz qrup qərarlarının qəbulu prosesində insanlarda müəyyən müsbət xarakterik xüsusiyyətlər, kollektivlə işləmə bacarığı, məsuliyyətlik və digər xarakter əlamətləri formalaşır. Qrup qərarlarının effektivliyinə dair müxtəlif nəzəriyyələr məqalədə öz əksini tapmış, analiz və sintez olunmuş və sonda qrup qərarlarının müsbət və mənfi tərəfləri aşkarlanmışdır.

Giriş. Qrup tərəfindən qərar qəbulunun sosial-psixoloji aspektlərinin araşdırılmasına göstərilən ilk

cəhd A.Velşin [1,s.197] adı ilə bağlıdır. O, qərar qəbul edən qrupu "...Alternativlər yığımından seçim edən, birgə (daimi yaxud epizodik) məqsədyönlü fəaliyyət, qarşılıqlı mənafeələr, ümumi situasiya və s. əsasında birləşən insanların məcmusu" kimi xarakterizə edirdi. Qeyd edirdi ki, qərar qəbulunun subyektivi kimi çıxış edən qrupda struktur aspektdən, qrup şəklində qərar qəbulu prosedurasında, məsələlərin tipi və qrup üzvlərinin sosio-psixoloji xarakteristikaları arasında uyğunluq yoxdursa, onda formalizm və məsuliyyətsizlik kimi neqativ effektlər meydana çıxıb bilər. Həmin məntiqlə davam edərək, göstərirdi ki, idarəetmə təcrübəsi nöqtəyi-nəzərindən

“ikili struktura” malik olan qruplar tərəfindən qəbul edilmiş qərarların təhlili xüsusi maraq doğurur: uzunmüddətli (təşkilatın çərçivəsində) və situasiyon, yəni qərar qəbulu ilə əlaqədar formalaşan strukturlar.

Problem çərçivəsində A.Qraçovun [2,s.110] apardığı araşdırmalarda isə, əsas diqqət ünsiyyətin məqsəd seçiminə təsirinin təhlilinə yönəldilir. Eksperiment nəticəsində əldə edilən qənaətlər müəyyən anlamda problemin gerçək mahiyyətini aşkarlama imkanı verir:

1. Az əhəmiyyətli məqsədlərin olduğu şəraitdə ünsiyyət ilkin seçimlərin dəyişməsinə təsir göstərmir. Daha əhəmiyyətli məqsədlərin qoyulduğu situasiyasında isə seçimdə hərəkətlilik müşahidə olunur.

2. İlkin seçimlərin istiqamətində (riskə yaxud ehtiyatlılığa doğru) dəyişiklik informativ ünsiyyətin məzmunundan asılı olaraq baş verir; Sözügedən məzmun “qrupun kompetent üzvünün” məsələlərin çətinlik dərəcəsi haqqındakı təsəvvürü əsasında formalaşır.

3. Seçimin istiqamət dəyişkənliyi (risk yaxud ehtiyatlılıq) problemlərin həlli təcrübəsi ilə deyil, ünsiyyətə bağlılıqdadır.

Qrup qərarlarının qəbulu prosesində əsas xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, qəbul edilən qərarın son variantı, bir qayda olaraq, mü-

zakirə zamanı qrup üzvlərinin ayrılıqda irəli sürdükləri həll variantlarını təkrar etmir. Yəni, proses iştirakçıları yeni keyfiyyət xassələri ilə səciyyələnən elə bir bütövlük formalaşdırırlar ki, bu xassələr ayrılıqda həmin iştirakçıların heç birinə xas olmur. Qrupdaxili ünsiyyət – müxtəlif, o cümlədən yaradıcı məsələlərin həllində təkə son nəticələrin əldə olunmasına deyil, eləcə də məsələlərin həlli üsulları və strukturunun dəyişməsinə təsir göstərir. Birgə fəaliyyət prosesində qrupun emosional və rol strukturu mütəmadi olaraq dəyişir, yenidən formalaşır ki, bu da müxtəlif məzmunlu məsələlərin həllində həm müsbət, həm də mənfi rol oynaya bilər. Yəni, heç də həmişə, istənilən şərait yaxud istənilən məsələlərin həllində qrup forması effektiv olmur. Bu halda effektivlik müxtəlif amillərdən (qrup üzvlərin sayı, tərkibi, qrup üzvləri arasındakı münasibətlərin xarakteri, həlli istənilən məsələnin xarakteri, strukturu və s.) asılı olaraq formalaşır.

Buna görə də, həm elmi, həm də praktiki nöqteyi-nəzərdən əsas məsələ şəxsiyyətə individual, qrup və frontal təsir formalarının optimal uyğunluğunun axtarışı məsələsidir.

Beləliklə, qərar qəbulu situasiyası aşağıdakı komponentlərdən ibarət olmaqla formalaşır:

- Seçimi aparan subyekt;
- Seçim situasiasındaki vəziyyət və onun dəyişmə təmayülləri (proqnozları);
- Bu şəraitdə mümkün nəticələr;
- Mümkün alternativ fəaliyyət üsullarının tərkibi;
- Hər bir gözlənilən nəticə üzrə davranışın hər bir variantının gözlənilən effektivliyi;
- Qərar qəbul edən subyekt üçün hər bir nəticənin dəyərliliyinin xüsusi çəkisi;
- Seçim ehtimalı;
- Qərarın seçimi.

Qərar qəbulunda aşağıdakı yanaşmalar mövcuddur:

- Mövcud informasiya əsasında problemin həlli rəhbərin özü tərəfindən həyata keçirilir;
- Rəhbər – tabeçilikdə olanlardan aldığı informasiya əsasında problemi həll edir;
- Rəhbər – problemi tabeçilikdə olanlara (kimə aiddiyyəti varsa) şərh edir, onların təkliflərini dinləyir və bu əsasda da qərar qəbul edir;
- Rəhbər – problemi tabeçilikdə olanların bir qrupuna şərh edir, qrupda müzakirələr aparılır və təklif irəli sürülür, amma son qərarı rəhbərin özü qəbul edir;
- Rəhbər – problemi bir qrup tabeçilikdə olanlara şərh edir, onlarla birlikdə alternativləri qiy-

mətləndirir, razılığa gəlinir və son olaraq, qrupun daha məqsəddə uyğun hesab etdiyi qərar qəbul olunur.

Əsaslandırma tipinə görə qərar qəbulu 3 variantda həyata keçirilə bilər: intuitiv, məntiqi və rəasional qərarlar.

Qrupda qərar qəbulu prosedurası aşağıdakı prinsiplər bazasında həyata keçirilir: [3,s.98]

1. Yekdillik prinsipi; iki formada təzahür edir: a) Real məzmunlu – problemin yaradıcı müzakirəsi, müx-təlif variantların təhlili, tənqidi yanaşma və s. b) Real olmayan yekdillik – formal razılıq, üzvlər tərəfindən həqiqətdə nə fikirləşdikləri deyilmir və s.

2. Çoxluq prinsipi; Bu prinsip “koalisiya” halında meydana çıxır. Bir neçə qeyri-formal qrupların rəqabəti şəraitində kollektiv rəy formalaşdırılır. Və, səsvermə (3/2 səs çoxluğu) ilə yekunlaşır.

3. Müxtəlifliyin minimumlaşdırılması prinsipi; Əsas üsul kimi diskussiya çıxış edir.

4. Razılaştırma prinsipi; Əksər hallarda sözügedən prinsip qərar qəbuluna hazırlığın ilkin mərhələsində tətbiq olunur.

V.A.Rozanova hesab edir ki, qərarların kollektiv qəbuluna xas olan bəzi məqamlar mövcuddur:

1. Təfəkkürün konformizmi: Onda təzahür edir ki, qrupun bir sıra üzvləri kənar şəxslərin təsiri altına düşürlər;

2. Mühafizə xarakterli təmayüllər; Qrup üzvləri öz “Mən”lərini kənar təsirdən qorumağa cəhd edirlər;

3. Faktların təmayüllü seçimi;

4. İfrat skeptisizm; Daha yüksək nəticələrə özünəxas cəhdlərlə yetişmə istəyi.

İdarəetmə qərarının hazırlanması prosesi ilkin olaraq problemlı situasiyanın xarakterindən çıxış edir. Problemlı situasiyanın ənənəvi və standart üsullarla həlli mümkünsüzlüyü dərkədilən andan etibarən təbii olaraq ağıla gələn ilk həll variantının seçilməsi prosesi ləngidilir yaxud ləngidilməlidir. Belə ki, əvvəla, ilk ağıla gələn fikir heç də həmişə faydalı olmur; ikincisi, əvvəlcə hərəkətin strategiyasını dəqiqləşdirmək tələb olunur. Növbəti mərhələdə optimal həll kriteriyaları işlənilib-hazırlanır ki, bu əsasda da zahiri aspektdən cəlbədicı olan, lakin faydalı olmayan alternativlər seçim “səbəbindən” çıxarılırlar. Sonra, mümkün alternativ variantlar nəzərdən keçirilir və bu variantlar “ideal” qərarla müqayisə olunur. Yekun olaraq isə, qərarın tətbiqi və onun üzərində nəzarət təşkil olunur.

Qrup dinamikasının mühüm determinantları sırasında qrup prosesi iştirakçılarının şəxsi xüsusiyyətləri əlahiddə yer tutur. “Şəxsiyyət → qrup” bağıllığına naturalist baxışın məhdudluğu hər cür elmi şübhədən kə-

nardadır. Qeyd edilən bağıllığın gərək məzmununun anlaşılması yalnız metodoloji aspektdə, məsələn fəaliyyət prinsipi və sistemlilik prinsiplərinin tətbiqi bazasında baş tuta bilər.

Şəxsiyyətin qrup prosesinə təsiri şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi, intersubektiv səviyyə vasitəsilə baş verir. Bu münasibətlərin ilkin struktur komponenti sosial-perseptiv aktlardır. Qrup fəaliyyətinin effektivliyinə birgə fəaliyyət, qrupdaxili qarşılıqlı təsir, eləcə də, fəaliyyətsizlik təsir göstərir. Qrupdaxili şəxslərarası münasibətlərin inkişafı ya harmoniyaya, ya da şəxslərarası konfliktlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Qrup fəaliyyəti – bir proses olma etibarı ilə qrup qarşısında duran məsələlərin həlli prosesidir. Bu prosesə, onun nəticələrinin effektivlik səviyyəsinə müxtəlif sosial-psixoloji fenomenlər (sosial fasilitasiya, riskə doğru yönəlmə, qrup polyarlığı və s.) həllədicı təsir göstərmək iqtidarındadırlar.

Qrup üzvlərinin fərdi qabiliyyət səviyyələri ilə qarşılıqlı təsirin (üzvlərarası) xarakteri arasındakı tənəsüblüyün İ.Steyner [4,s.94] tərəfindən modelləşdirilməsi bir sıra məqamlara aydınlıq gətirmək baxımından diqqətçəkicidir. Steyner modeli aşağıdakı tənlik formasında ifadə olunur:

$R_n = P_n - QP_n$

Burada:

R_n – gerçək məhsuldarlıq;

P_n – potensial məhsuldarlıq;

QP_n – yalnız qrup prosesləri nəticəsində məruz qalınan itkilər.

Potensial məhsuldarlıq üçlü başlanğıca istinadla formalaşır: qrupun maksimal müvəffəqiyyəti, hər bir üzvün qabiliyyət dərəcəsi, bilik və bacarığı (psixi və fiziki), problemin spesifik xüsusiyyəti.

İ.Steyner yanaşmasına görə fərdi qabiliyyət – qrup üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, hesab edilir ki, gerçək məhsuldarlıq heç də həmişə potensial məhsuldarlığa uyğun olmur. Və, qeyd edilən uyğunluğun əldə olunması yalnız o halda gerçəkləşə bilər ki, qrupun sərəncamında olan resurslardan effektiv şəkildə istifadə olunsun. Uyğunsuzluğu yaradan əsas səbəb – yalnız qrup prosesləridir. Bu qəbildən olan proseslər iki növ itkilərə gətirib çıxarır:

1. Motivasiya ilə bağlı olan (qrup üzvləri prosesdə tam gücləri ilə iştirak etməirlər);

2. Koordinasiya xarakterli olanlar (üzvlərarası fəaliyyətin razılaşdırılması pozulur yaxud qeyri-effektiv strategiya tətbiq olunur).

Psixoloji keyfiyyətlərin (təfəkkürün məhsuldarlığı və tənqidiliyi) uyğunluq dərəcəsi asılı olaraq

qərar qəbulunun 5 tipini fərqləndirirlər: [5,s.71]

1. İmpulsiv qərar (təfəkkürün məhsuldarlığı dominantdır);

2. Riskli qərar;

3. Tarazlayıcı qərar;

4. Ehtiyatlı qərar;

5. Ətalətli qərar (təfəkkürün tənqidiliyi dominantdır).

6. Təfəkkürün məhsuldarlığı – yeni təkliflərin, hipotez və innovasiyaların işlənilməsi üçün əhəmiyyətli əsaslandırma deyildir. Təfəkkürün tənqidiliyi isə – müxtəlif təkliflərin, hipotezlərin ciddi şəkildə yoxlanılmasını həyata keçirir.

Məlumdur ki, qrup fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlilik dərəcəsi qrupun qarşısında qoyulan yaxud həlli zəruri olan məsələlərin xarakterindən heç də az əhəmiyyətli asılılıqda deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, həlli istənilən məsələ birgə fəaliyyət prosesində qrup üzvlərinin qarşılıqlı təsirinin strukturunu müəyyənləşdirir, struktur isə, öz növbəsində nəticələrə təsir göstərir. Bir sözlə, sözügedən amil qrupda qərar qəbulu prosesinin həm obyekt, həm də mənbəyi kimi çıxış edir.

Bir sıra tədqiqatçıların (D.Xakmen, Ç.Morris) fikrincə, bu yönündə qanunverici yanaşmalar hələ də mövcud deyildir. M. Şounun [6,s.48] araşdırmalarında qrup məsələlərinin öyrənilməsi istiqamətləri kimi aşağıdakılar yer almışdır:

1. Standart qrup məsələlərinin təsviri;
2. Qrup məsələlərinin tipologiyasının qurulması;
3. Qrup məsələlərinin dimensional təhlili;
4. Məsələlərin xarakterinin qrup prosesinə təsirinin aşkarlanması.

R.Zayons [7,s.63] hesab edir ki, standart qrup məsələləri tədqiqatçıya qrup şəkilində və fərdi həyata keçirilən fəaliyyətin göstəricilərini müstəqil olaraq dəqiqliklə ölçməyə, məsələnin şərtləri ilə manipulyasiya etməyə (onun mahiyyətini dəyişmədən), qrup üzvləri arasındakı qarşılıqlı asılılığa təsir göstərməyə (məsələlərin əsas xarakteristikalarına toxunmadan) imkan verməlidir. Aydınır ki, mürəkkəb məsələlərə qeyd edilən aspektdən baxış ifrat sadələşdirmə səciyyəsi daşıyır və onun effektiv ola biləcəyi böyük sual altındadır.

Qrup məsələlərinin tipologiyası ilə bağlı, hər şeydən əvvəl, qeyd olunmalıdır ki, hər hansı bir universal səciyyəli təsnifat sxemi mövcud deyildir. Bu yönümdə mövcud olan yanaşmalar hissəvi xarakter daşıyırlar. Ən sadə formada qrup məsələlərinin tipologiyasını bir-birini inkar edən iki kateqoriyada aparmaq olar: 1) Sadə; 2)Mürəkkəb; Yaxud, konyuktiv (fəaliyyətin koordinasiyası və kooperasiyası tələb olunur) və dizyunktiv (konyunktivin əksi).

D.Xakmen [8,s.149] və Ç.Morrisin [9,s.98] təsnifatında qrup məsələləri aşağıdakı tiplərə bölünür: 1. Məhsullu (produksion) – bu halda məsələnin həlli orqinal, yaradıcı məhsulla yekunlaşır. Məsələn, yeni ideyaların cəmlənməsi; 2. Diskussiyalı – qrup daxilində konkret məsələlər üzrə diskussiyanın aparılması və razılaşdırılmış qərarın hazırlanması tələb olunur; 3. Problemlı – prosesin ixtisaslaşdırılması tələb olunur ki, problemin həlli mümkün hala salına bilsin;

D.Makqretin səkkiz variantlı tipologiyasının əsasında qrupun sistem keyfiyyətində qəbulu dayanır. İstinad nöqtəsi kimi qrupun yerinə yetirdiyi funksiyalar (ideyaların ümumiləşdirilməsi, seçim, həlletmə və tətbiq) çıxış edir. Spektrin genişliyinə baxmayaraq, qeyd edilən tipologiyanın qurulmasını stimullaşdıran nədir – empirik məlumatlar yoxsa konkret məntiqi sxemlər – sualı cavabsız buraxılır. Və, yəqin ki, sübut etməyə lüzum yoxdur ki, məhz bu suallara verilən cavab əsasında sözügedən təsnifatın həqiqi üstünlükləri haqqında mühakimə yürütmək olar.

Problemlə bağlı xüsusi maraq doğuran məsələlərdən biri M.Şounun [6, s.52] qeyd etdiyi dimensional təhlildir ki, əksər təsnifatlarda bu aspektə ümumiyyətlə, toxunulmur (M.Şou istisnadır). Qrup məsələlərini çoxölçülü yaranış kimi səciyyələndirən

M.Şou aşağıdakı ölçü proseduru ilə sürmüşdür:

1. Çətinlik: məsələnin həlli üçün lazım olan cəhdin dərəcəsi;

2. Həllər çoxluğu: mürəkkəb ölçü proseduru olmaqla, qəbulu mümkün olan həllər yığımını, onların verifikasiya dərəcəsini və alternativləri özündə ehtiva edir;

3. Məsələyə yanaşmada daxili maraq: məsələ öz-özlüyündə qrup üzvləri üçün maraq kəsb edir və onlara aktivləşdirici təsir göstərir;

4. Kooperasiya tələbi: məsələnin həlli yönümündə qrup üzvlərinin fəaliyyətinin inteqrasiya dərəcəsi;

5. İntellektual – manipulyativ tələblər: xalis zəka və xalis hərəkət arasında həll prosesinə verilən tələblərin diapozonu;

6. Populyasiyon tanışlıq: qrup üzvlərinin əvvəllər oxşar məsələ ilə qarşılaşmasını əks etdirən dərəcə.

Dimensional təhlil sonralar F.Fidlerin [10,s.62] “rəhbərliyin ehtimallı effektivlik” modelində öz praktiki tətbiqini tapmışdır.

Araşdırdığımız problemlə bağlı sonuncu element məsələlərin xarakterinin qrup proseslərinə təsiri ilə bağlı olandır. Burada təhlilin əsas ağırlıq mərkəzi qrup davranışının məsələlərin tip müxtəlifliyindən asılılığı üzərinə düşür. Məsələlərin tipinin yaxud birgə fəaliyyətin təşkilinin (modelinin) qrup prosesinə təsiri

L.Umanskinin [11, s.199] tədqiqatlarında yer almış və sübut olunmuşdur ki, birgə individual modeldən birgə qarşılıqlı təsir modelinə keçiddə şəxslərarası ünsiyyətin müsbət təzahürü yüksəlir.

Və, nəhayət L.Juravlev [12, s.157] və N.Frolova [13.s.136] istehsalat briqadalarında apardıqları araşdırmalar belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermişdir ki, birgə fəaliyyət modeli təkcə qrup üzvlərinin qarşılıqlı münasibətinin xüsusiyyətlərinə, inteqrativ proseslərin inkişafına və özünüidarəetməyə deyil, həmçinin şaquli yönümdə idarəetmə sferasındakı qarşılıqlı təsirin xarakterinə də əhəmiyyətli təsir göstərir.

Digər tərəfdən, məsələlərin həlli “çətinliyi” – bütövlükdə prosesdə mühüm yerlərdən birini tutur. “Çətinlik” anlayışının (psixoloji ədəbiyyatda) hamı tərəfindən qəbul olunan interpretasiyası, demək olar ki, yoxdur. Bununla belə, bir qayda olaraq “çətinlik” adı altında məsələnin həllinə sərf edilən zaman sürəcinin artımı və çətinlik dərəcəsi artdıqca qrup “məhsulunun” pisləşməsi başa düşülür. Bu aspektdən ikili baxış mövcuddur:

1. Məsələnin çətinliyi – qrup üzvlərinin motivasiyasını gücləndirə və liderlik prosesinin inkişafı yolu ilə daha böyük özünütəşkilə səbəb ola və beləliklə, qrup fəaliyyətinin ef-

fektivliyinin yüksəlişinə təsir göstərə bilər;

2. Məsələnin çətinliyi ilə onun müvəffəqiyyətli həlli arasında mühüm ara dəyişəni kimi əks-əlaqə çıxış edir. Pozitiv xarakterli, başqa sözlə, qrup üzvlərini qane edən əks - əlaqə, məsələnin çətinlik dərəcəsindən asılı olmayaraq həllinin məhsuldarlığına dəstək verir.

Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, qrup məsələlərinin xarakteri ilə qrup prosesi arasındakı əlaqələrə münasibətdə, araşdırılması zəruri olan daha iki məqam (Б.Рабен, Д.Риетсма) [9, s.128] mövcuddur: 1. Qrup davranışının məqsədə nail olma aydınlığından asılılığı; Məqsədin aydınlıq dərəcəsi nə qədər aşkardırsa, qrupdaxili birlik və motivasiya o qədər yüksək olur və əksinə. Yəni, asılılıq düz mütənəsb xarakter daşıyır; 2. Qrup prosesinin məqsədlərin homogen → heterogen xarakterliyindən asılılığı; Bu halda, homogenlik – kooperasiya, əməkdaşlıq situasinyaı, heterogenlik isə rəqabətli situasinyaı ehtiva edir. Mövcud araşdırmalarda (M.Doyç) [14, s.47] qeyd olunur ki, məqsədlərin homogenliyi şəraitində heterogenlikdən fərqli olaraq, qrup üzvləri daha diqqətli olur, xoş münasibət saxlayır, daha tez-tez qarşılıqlı əlaqəyə girir və məsələnin həllinə yönəldilən cəhdləri koordinasiya edirlər.

Qrup effektivliyi – qrup aktivliyini nəticəlilik baxımından qiymətləndirən göstəricilərdən biridir. Effektivlik - əldə edilən yaxud planlaşdırılan nəticənin arzu edilən yaxud maksimal nəticə ilə tənəsüblüyünü (həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət aspektində) əks etdirir. Qrup daxilində baş verən əksər proseslər müəyyən anlamda qrup effektivliyinin təminatını özündə ehtiva edir. Mövcud yanaşmalarda qrup fəaliyyətinin effektivliyinin ümumi xarakteri ilə bağlı aşağıdakılar fərqləndirilir:

1. Effektivliyin rəhbərlik üslubundan, qrupun birlik dərəcəsindən asılılığı;

2. Qrup qərarlarının qəbulu üslubunun effektivliyə təsiri.

Qrup üzvlərinin sayının qrup fəaliyyətinə birmənalı təsiri yoxdur. Sırf psixoloji aspektdən qrup üzvlərinin say artımı yaxud azalması fərqli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Və, bu təsir həm müsbət, həm də mənfi xarakterdə ola bilər:

1. Müsbət yönümlü təsir: Üzvlərin artımı müxtəlif problemlərin daha ətraflı müzakirəsinə, üzvlər arasında öhdəliklərin daha asan bölgüsünə, böyük həcmli informasiyanın toplanması və emalına, qərar qəbulunda daha çox üzvlərin iştirakına və nəhayət, “istedad resursu” deyilən fenomenin yüksəlməsinə səbəb olur.

2. Mənfi yönümlü təsir: Üzvlərin say artımı qrupdaxili birlik dərəcəsinin zəifləməsinə, kiçik qruplaşmalara parçalanmağa, yekdilliyin əldə edilməsi imkanlarının məhdudlaşmasına, qrupun idarəedilməsinin çətinləşmə-

sinə, qarşılıqlı münasibətlərin gərginləşməsinə, rəy müxtəlifliyinin artımına, üzvlərarası status fərqliliyinin dərinləşməsinə, ayrı-ayrı üzvlərin birgə fəaliyyətə verdikləri tövhenin azalmasına gətirib çıxara bilər.

NƏTİCƏ

Gəlinən qənaətlərdən belə nəticə çıxardıq ki, qrupun müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin rəhbərlik üslubundan asılılığı qrupun sosial-psixoloji inkişaf səviyyəsi ilə determinə olunur. Belə ki,:

1. Öz fəaliyyətinin təşkili aspektindən yararlı olan özünüidarəetmə orqanlarının mövcud olduğu qruplarda rəhbərliyin kollegial forması (demokratik, bəzi hallarda – hətta liberal) daha effektivdir;

2. Orta inkişaf səviyyəsində olan qruplarda direktivlik, demokratiklik və liberallıq elementlərinin qarşılıqlı uyğunluğuna istinadla tətbiq edilən çevik rəhbərlik üsulu daha yaxşı nəticələrlə sonuclanır;

3. Zəif inkişaf etmiş, öz fəaliyyətini təşkil etməyə hazır olmayan, mürəkkəb və konfliktli münasibətlərin yer aldığı qruplarda direktiv rəhbərlik üsulu (demokratiklik elementləri ilə çulğalaşmış formada) daha məqsədəuyğundur. Mürəkkəb situasiyaların (yeni problemlər, zaman kəsikliyi, tərkibin gözlənilmədən və əhə-

miyyətli dərəcədə dəyişməsi və s.) mövcudluğu şəraitində direktiv rəhbərlik üsulu orta inkişaf səviyyəsində olan qruplarda da müvəqqəti çıxış yolu kimi tətbiq edilə bilər.

Beləliklə, qərar qəbulu yaxud qəbul edilmiş qərar o halda optimal hesab olunur ki, müəyyən kriteriyalara adekvat olsun. Bu anlamda, hər bir idarəetmə qərarının unikal xarakter daşmasına baxmayaraq, optimallığın məhdud saylı universal kriteriyalarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Apardığımız müqayisəli təhlilin nəticələri göstərir ki, problemlə bağlı çoxsaylı suallara yanaşma tərzisi daha çox səthi xarakter daşıyır və onun (problemin) çoxaspektli təzahürünün əksər formalarının əhatə edilməsi məsələsi bu gün də açıq qalmaqdadır. Şübhə yoxdur ki, kiçik qrupların fəaliyyət qanunauyğunluqlarının dərk edilməsi sferasında irəliləyişlərə, birmənalı olaraq qrup məsələləri problematikasının işlənmə dərəcəsindən birbaşa asılılıqdadır. Amma, problemin əhatə dairəsi, aydındır ki,

yalnız bu aspektlə tamamlanmır. Başqa sözlə, qrup məsələlərinin həllinə (hər şeydən əvvəl, onun koqnitiv və motivasiya komponentləri ra-

kursundan), məsələlərin özü ilə yanaşı, qrupda qərar qəbulu prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi yanaşılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. **Вельш А.Г.** Социально-психологические проблемы принятия групповых решений. В кн. Социологические исследования. Новосибирск, 1968, ст. 197
2. **Грачев А.А.** Влияние общения на выбор цели. В кн. Проблемы общения в психологии. М; Наука, 1981
3. **В.Л.Розанова** «Психология управления. М.; 2003, стр.98.
4. **I.D.Steiner** "Group process and productivity.N.Y.1972. p.94
5. **Ромащенко В.Н.** «Принятие решения: ситуации и советы. Киев; Полотиздат; 2003
6. **Т.П.Галкина.** «Социология управления: от группы к команде. М.; 2001.
7. **R.Zajonc** "Methods in Small Group Processes/ Stanford, 1962
8. **Кричевский Р.Л., Дубровская Е.М.** «Социальная психология малой группы: Учеб. Пособ. М.; 2001.
9. **Ч.Моррис** «Значение и означивание// Семиотика.М;1983, с.98.
10. **F.Fidler** "A Theory of Leadership Effectiveness. N.Y.1967.
11. **Л.И.Умански** «Психология организаторской деятельности школьников. М;1980
12. **А.Л.Журавлев** «Социальная психология» М;2006
13. **Т.П.Фролова** «Обучение иноязычной диалогической речи в вузе: психологические и лингвистические аспекты//№2. 2012.
14. **М.Дойч** «Разрешение конфликта (конструктивные и деструктивные процессы)», М.; 2005

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГРУППОВЫХ РЕШЕНИЙ

АБСТРАКТ

В статье говорится что, эффективная организация управленческих решений состоит не только из индивидуальных решений, но и особую роль играет принятия решений в группе. Нужно отметить что в процес-

се группового принятия решений формируются такие положительные признаки характерных черт людей, как навыки работы в команде, ответственность и д.. В статье содержится различные теории об эффективности групповых решений, при анализе и синтезе этих решений найдены положительные и отрицательные аспекты.

PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING TO THE EFFECTIVENESS OF GROUP DECISIONS

ABSTRACT

The article shows that an effective organization of managerial decisions is not only an individual decision, but a special role is played by decision-making in the group. It should be noted that in the process of group decision-making, such positive signs of characteristic traits of people as teamwork skills, responsibility, etc. are formed. The article contains various theories about the effectiveness of group decisions, when analyzing and synthesizing these solutions, positive and negative aspects are found.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 10 fevral 2017-ci ildə daxil olmuşdur

MƏŞQLƏRDƏ MƏNƏVİ HİSSLƏRİN VƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏNİN AŞILANMASI

Eltac Əliyev

*Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və
İdman Akademiyası*

Açar sözlər: hücum, dəqiqlik, məsafə, mütamadi, azarkeş, sərbəstlik, gərginlik, sisemli, inamsızlıq, səviyyə, inkişaf, tərəddüt

Ключевые слова: нападение, точность, расстояние, болельщик, свобода, напряженность, системный, недоверие, здравоохранение, развитие, сомнение

Keywords: Attack, exactness, distance, fan, freedom, tension, system disbelief, level, development constantly, hesitation

Boksçunun fəaliyyəti və psixoloji hazırlığı onun xarakterinə uyğun aparılması mütləqdir. Bu psixoloji hazırlıq onun özünə xas olan fərdi psixoloji xüsusiyyətinə görə tətbiq edilməlidir. Boksçunun xarakteri onun davranışına, rəftarına bəlli olmasına əsasən müəyyən edilir. İdmançılarla işləyərkən onların qavrama, yaddasaxlama, görmə və eşitmə itiliyini, ağılın dərinliyi, düşünmə sürətinə s. nəzərə alınmaqla onlara psixoloji təsir və öyrətmə metodu tətbiq edilir. Bəzi boksçular verilən tapşırıqları vaxtında yeriməsinə baxmayaraq, məşqdə yoldaşlarından kənar gəzir, onlarla ünsiyyət qura bilmir, tərəddüd edir. Ancaq məktəbdə, evdə dostları və məktəb yoldaşları ilə münasibətləri şən və normaldır. Belə idmançıda iki müxtəlif əlamət təzahür

edir. O, məşqdə utancaqdır, məşq yoldaşlarından çəkinir, evdə isə tam əksinə ünsiyyətə cəldir. Bu tip idmançıların xarakterinin hər bir əlaməti yalnız müvafiq tunik şəraitdə təzahür edir. Varlığın müəyyən cəhətlərində, idmançının hər hansı münasibətinin təzahürü ilə izah olunur (440).

Boksçu məşqlərə ona görə tərəddüdlə yanaşır ki, o, məşq yoldaşlarının xarakterinə, xasiyyətinə, temperamentinə tam bələd deyil və məşqdə icra edəcəyi hərəkətlər zamanı, cütlərdə mübarizə zamanı yarana biləcək çıxılmaz hadisələrdən gülünc vəziyyətə düşə biləcəyindən çəkinir. Onu məşq yoldaşları necə qarşılayacağını bilmir. Boksçu məyusluqdan qorxur, özünü yoldaşlarından əskik sayır, məhz bu səbəbdən ünsiyyət qurmağa tərəddüd edir.

Məşqçi bu tip xarakterə malik boksçuları təyin etməyi bacarmalı, onlara isti münasibət göstərməli, mütəmadi ünsiyyətə cəlb etməklə kollektivə uyğunlaşdırılmalıdır. Belə hallar əsasən yeni başlayanlarda müşayiət edilir, çünki bəzi şəxslər öz tipinə müvafiq olaraq kollektivə gec adaptasiya olunurlar.

Xarakteristika baxımdan idmançılar müxtəlif şəraitə uyğun olaraq ünsiyyətə girə bilmirlər. Bu psixoloji proses müxtəlif sosial-maddi, fiziki qüsurlu, estetik kompleks və s. səbəbləri olan şəxslərə şamil edilir. Bu cür çatışmamazlıq dərhal aydınlaşdırılmalı və idmançılar arasında sağlam kollektiv formalaşdırılmalıdır.

Müasir sivilizasiya və sürətli inkişaf idmançılar arasında bu cür psixi komplekslərin daha da artmasına gətirib çıxarır. Yalnız düzgün təlim tərbiyə əsasında belə neqativ baxışların qarşısı alınmalı yalnız dostluq və birlik kodeksi məşqlərdə psixoloqlar tərəfindən tətbiq edilməlidir.

Boksçuların yarışlara hazırlıq mərhələsinin psixoloji modelinin yaradılması, yığma komandanın tərkibinin müəyyən edilməsindən sonra həyata keçirilməlidir. Burada əsas boksçuların ruhən həmin psixoloji hazırlığının müxtəlif formaları tətbiq edilməlidir.

Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, idmançuların psixoloji xüsusiyyətləri – xarakterləri, o cümlədən fiziki imkanlarını genetik və sonradan aparılan məşqlər nəticəsində məşqçilər tərəfindən inkişafına nail olmaq mümkündür. Bəzi məşqçilər hətta yeni məşğul olan uşaqların ciddi məşqlərə seçimində bu amilləri əsas götürürlər.

Ümumiyyətlə, irsi dərəcəli təlim görmə qabiliyyətini təmin edən irsi olaraq nəsil-dən-nəsilə keçən sinir sisteminin sakitliyi (plastikliyi) xassəsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunsuz məşq və təlim orqanizmə heç bir müsbət təsir göstərə bilməz. Bu baxımdan, təlim nəticəsində yeni hərəkət aktları əldə edilir və xüsusilə idman fəaliyyəti texnikasının təkmləşməsi üçün imkan yaranır. Bundan başqa eyni şəxsdə fəaliyyətin müxtəlif təzahürləri kəskin fərqlənir. Məhz bu səbəbdən idman növləri seçərkən uşaqların morfoloji xüsusiyyətlərini və vegetativ funksiyaların vəziyyəti ilə yanaşı hərəkətlərin koordinasiyası istiqamətində məşq olunma qabiliyyətini də nəzərə almaq lazımdır.

Müəyyən yaş dövrlərində təlim-görmə qabiliyyəti müxtəlif olur. Müxtəlif yaş dövrlərində yüksək və hərəkət aktlarının təlimi asan olur. Bu dövrlər müxtəlif əqli və əzələ fəaliyyəti üçün ayrı-ayrı olur. Yeni mürəkkəb idman hərəkətlərinin də mənimsənilməsi insanın yaş dövrlərindən asılıdır. Bununla əlaqədar idman

texnikasını səmərəli təlim etmək üçün bu və ya digər fiziki hərəkət növündə təlimgörmənin yüksək səviyyəsini yaş dövrünə görə müəyyən etmək lazımdır. İdman təcrübəsindən məlum olur ki, gimnastika, suya tullanmaq və başqa növlərdə təlim uşaq yaşlarında daha səmərəli olur. Hərəkəti vərdişin formalaşmasının bir neçə fazası vardır. 1-ci fazada sinir proseslərinin irradasiyası (beyin qabığında yayılması) baş verir. Bunun da hesabına artıq əzələlər işə cəlb olunur. Bu fazada bütöv hərəkət aktı əmələ gəlməyə başlayır. 2-ci fazada sinir proseslərinin toplanması baş verir. Hərəkətin tənzimlənməsi yaxşılaşır, artıq əzələ gərginliyi kənar olur. 3-cü fazada vərdiş sabitləşir və tənzimləmə təkmilləşir. 4-cü fazada vərdiş avtomatlaşır. Təsadüfi hallarda bu fazalardan bəziləri olmaya da bilər. Bu bir neçə faktorlarla əlaqədardır: əzələ işinin mürəkkəbliyi və şiddəti ilə, hərəkət aparatının vəziyyəti ilə, idmançının dərəcəsi və s. Hərəkət aktı təşəkkül və icrasının bütün mərhələlərində MSS-də afferent və b. faktorların birləşməsi ilə əlaqədardır. Burada P.K.Anoxin əsas dörd faktor qeyd edir.

1. Motivasiya
2. Yaddaş
3. Şərait haqqında məlumat
4. İcraedici məlumat

İdmançının əmək və idman fəaliyyətində müxtəlif növlü motivasi-

yaların əhəmiyyəti böyükdür. Sinir sistemində baş verən izlərin (yaddaş) şəraiti qiymətləndirmək üçün rolu var. Şərait haqqında məlumatın da birləşdirici prosesdə rolu böyükdür. Şərait haqqında xarici mühitdən və orqanizmin funksiyalarının vəziyyəti haqqında gələn məlumat MSS-lə düzgün proqramlaşdırma aparmaq üçün komponentlərdir. Nəhayət, icraedici məlumat da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün də idmançılar müxtəlif siqnallardan istifadə edirlər (atəş, fitin-qonqun səsi, bayrağın hərəkəti, komanda və s.). Lakin bir neçə icra qıcıqlandırıcıları mürəkkəb hərəkətləri icra etdirən birinci siqnal sistemi şəklində olur. Bu da afferent sintezi çətinləşdirir. Məsələn, müxtəlif təkmübarizlik növlərinə və idman oyunlarında yeni hərəkəti dəfələrlə başlamaq lazım gəlir. Bu təsədüfdə hərəkətin başlanğıcı və xarakteri bir siqnaldan asılı olmur. Hərəkəti fəaliyyət zamanı enerji sərfinin qənaətliyi hərəkəti və vegetativ funksiyanın tənzimlənməsinin hesabına baş verir. Birinci növbədə enerji sərfi fiziki hərəkətlərin təkmilləşməsi hesabına azalır.

Tədqiqatlarımız nəticəsində müəyyən etdik ki, boksçuların xüsusilə də yeniyetmə və gənclərin psixoloji ideologiyasında daha çox nəzərə çarpanmaq, daima gündəmdə diqqət mərkəzində qalmaq kimi müsbət psixolo-

loji faktordur. Tibbdə bu şəxsiyyətin keçid dövrü hesab edilir və həmin ərəfədə aqressiv və sözə baxmayan olmalarına baxmayaraq psixoloqlar onların bu mərhələsindən müsbət formada istifadə edə bilər və daha asan müsbət nəticələr əldə edə bilərlər.

Tədqiqat zamanı hər yaş dövründən (yeniyetmə, gənc və böyüklər) olmaqla 20 boksçu mənəvi-ruhi hazırlığa cəlb edildi. Mənəvi-ruhi hazırlığın 5 predmeti istifadə olundu.

1. Ləyaqət
2. Qeyrət-namus
3. Vicdan
4. Məhəbbət (allaha, vətənə, ailəyə)
5. Mübarizə

Bu mənəvi-ruhi hazırlıq boksçuların hər 3 yaş qrupuna müxtəlif formada psixoloji təsir göstərdi.

1. Yeniyetmələr – 97,6%
2. Gənclər – 63,2%
3. Böyüklər – 10,3%

Yeniyetmə və gənclərin keçid dövrü o cümlədən psixoloji həssaslığı mənəvi-ruhi hazırlığın onların psixologiyasında inkişafına və nəticələrin artırılmasına böyük təkan verdi.

Onlarda böyük yaş qrup boksçulara nisbətən daha çox inandırmaq, həvəsləndirmək, etimad artırmaq və s. daha asan formada başa gəlir. Məşqlər zamanı məşqçi və psixoloq çalışmalıdır ki, idmançılar onlara tam inansın, etibar və etimad etsin. Bu

psixoloji təsir nə qədər yüksək olsa, mənəvi-ruhi hazırlığın nəticəsi bir o qədər effektiv və təsirli olar.

Böyük yaş qruplarında isə mənəvi-ruhi hazırlığın tərbiyəsinin zəifliyi məhz onların həyat təcrübələrinin çox olması səbəbindən irəli gəlir. Böyük yaşlı boksçular daha çox real faktlara inanır, yalnız gordüyü və rastlaşdıqları subyektlərə əsaslanırlar. Mənəvi-ruhi hazırlıq onlarda digər yaş qruplarına nisbətən uzun müddətə baş verir.

Mənəvi-ruhi hazırlıq idmançıların istər peşəkar idman həyatında, istərsə də idmandan kənar həyatında müsbət rol oynayır. Onlar vətənpərvər, milliyətçi, humanist, ailə qayğısının yüksək olması ilə seçilir. Bu da idmanın insana bəxş etdiyi müsbət psixoloji və xarakterik cəhətlərdən biridir.

Uşaqlar xarakterinə görə böyüklərdən fərqli olaraq humanist olurlar. Onların düzgün təlim-tərbiyəsi bu psixoloji hissləri yaş ötdükcə daha da dərinləşdirir. Təlim tərbiyədə buraxılan yalnışlıqlar, kobudluqlar, diqqətsizlik və məsuliyyətsizlik onların humanistlik hisslərini zəiflədir. Beləliklə illər keçdikcə bu hisslər azalır və bəzən tamamilə yox olur. Müasir sivilizasiya isə bu prosesi bir qədər də sürətləndirir. Çünki, müasir dövrümüzdə insanların artımı şəxsiyyətlərarası rəqabəti maksimum

həddə çatdırır. Bu psixoloji proses idmançıların həyatınada da təsirsiz ötüşmür.

Biz öz tədqiqat işimizdə boksçuların məşq fəaliyyətinin modeli xarakteristikası haqqında diqqət ayırmağımızda məqsədimiz məhz bu global psixi pozuntuların aradan qaldırılmasına, gənc nəslin sağlam ruhda tərbiyə edilməsinə yönəltməkdir. Konkret idman növündə idman mübarizəsinin kəmiyyət və keyfiyyət modeli problemin yaradılması həmin prosesin tədqiq olunmasının metodologiyasına əsaslanır. Bu yolda duran əsas çətinliklər, qanunauyğunluqlar haqqında mübarizlik prosesinin mövcud səbəb-nəticə əlaqəsinin vahid nəzəriyyəsinin olması ilə əlaqədardır. Təqdim olunan çətinliyi sistemli araşdırmanı üç qabaqcıl nəzəriyyə prosesinin sistemli tədqiqat metodologiyası ilə aradan qaldırıla bilər: fəaliyyət nəzəriyyəsi – A.N.Leontiye və s. (39), fəaliyyətin fiziologiyasının konsepsiyası – N.A.Bernşteyn (25) və funksional sistemlər nəzəriyyəsi P.K.Anoxin (24).

Biz tərəfdən həm məşq prosesində kəmiyyət dəyişikliyi kimi yüklənmənin psixologiyası və intensivliyi, həm də məşq vasitələrinin keyfiyyət dəyişikliyi, onların hazırlığının müxtəlif mərhələlərində nisbəti təqdim olunur. Kompleks nəzarət psixoloji metodologiyasının və dərəcəli boksçuların hazırlığının idarə edilməsinin

əsasına funksional sistem qoyulmuşdur (56). Təklif olunan sistem onun funksional psixi elementlərinin iyerarxiyasını müəyyən edir ki, bunun da əsasında idarəetmə təsirləri dayanır.

I səviyyə – YF; II – psixoloji hazırlığın əsas tərəfləri; III – orqanizmin sistemi, idmançının məşqinin vasitə və metodları və onların həcminin müəyyən edilməsi. Optimal effekt əldə etmək məqsədi ilə hazırlığın mərhələlərinin müxtəlif tərəflər üçün inteqral qiymətləndirmə işlənilib hazırlanmışdır (texniki-taktiki, psixoloji, ümumi və xüsusi fiziki) ki, onlarda səviyyənin kəmiyyət psixi xarakteristikasını vermək, boksçuların hazırlıq strukturunda qüvvətli və zəif həlqələri təyin etməyə imkan verir.

I – səviyyənin model xarakteristikasında aparıcı yeri oynayır. Yarışmaların eksperimental şəraitdə dərəcəli boksçularının psixoloji fəaliyyətini yoxlamaq onun ayrı-ayrı elementlərini üzə çıxarmağa və göstəricilərin lazımı səviyyəsini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Yüksək nailiyyət təmin edən YF-nin inteqral qiymətinin hesablanması zamanı aşağıdakı parametrlər istifadə olunur:

Döyüşlərin psixoloji sıxlığı, zərbələrin və müdafiənin effektivlik əmsalı, texniki hərəkətlərin sıxlığı.

II – səviyyənin model xarakteristikası YF-nin elə səviyyəsinə müvafiqdir ki, proqnozlaşdırılan nəticəyə

çatmaq üçün zəruri olsun. Ümumi və xüsusi, fiziki, psixoloji və texniki-taktiki hazırlıq üçün tərəflərin hazırlıq haqda məlumatlarını inteqral qiymətləndirilməsi hesabı nəzərdə tutulur.

III – səviyyənin model xarakteristikası, qüvvətli boksçuların əsas psixoloji hazırlıq tərəflərinin tələb olunan səviyyəsinin təmin olunmasına yönəlmişdir.

Boksçuların psixi hazırlıq xarakteristikasının model səviyyəsi qismində yalnız boksçuların hazırlıq tərəflərinin əsas keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərini özündə əks etdirir: fiziki, texniki, taktiki və psixoloji hazırlığı. Qeyd etmək lazımdır ki, idmançıların eyni hazırlıq tərəfləri YF-nin model xarakteristikası vasitəsilə qiymətləndirilmişdi.

Buna görə də arzu olunandır ki, boksçuların məşq prosesində üzə çıxan hazırlıq səviyyəsinin göstəricilərinin köməyi ilə YF-də nümayiş olunan ustalığı bacarığının səviyyəsini təyin etmək mümkün olsun. Bu da boksçuların yarışlarda özünü aparma xüsusiyyətlərini və boksçuların hazırlığının daha effektiv qurulmasına kömək edir. Bunu təcrübədə həyata keçirmək üçün müvafiq testlər seçmək lazımdır. Testlərin vahidliyini öyrənilən hadisənin onun xarakterinə uyğunluğunu göstərir. Yəni test, onun köməyi ilə təyin olunanları göstərməlidir. Məsələn, biz testlə boksçunun

dözümlüyünü ölçürük, ona biz tam əmin olmalıyıq. Bunu yoxlamaq üçün korrelyasiya analizi vasitəsilə və ya digər üsulla test göstəricilərinin bu halda dözümlük səviyyəsini əks etdirən YF-nin model xarakteristikası ilə əlaqəsini üzə çıxarmaq lazımdır. Belə xarakteristikaya dözümlük əmsalını aid etmək olar. Əgər test göstərici əmsalı ilə dözümlük yetəri qədər sıx olarsa, onda bu testi vahid saymaq olar və boksçuların model xarakteristikası səviyyəsində istifadə etmək olar.

Araşdırmalar nəticəsində boksçuların psixoloji hazırlıq səviyyəsinin modul xarakteristikası qismində istifadə edilməsi üçün yararlı bir neçə göstərici üzə çıxarılmışdır. Bu zərbə qüvvəsinin dözümlük səviyyəsini əks etdirən test, onların psixoloji möhkəmliyinin hansı səviyyədə inkişaf etməsinin baris nümunəsidir. Bununla yanaşı testlər zamanı boksçuların taktiki-texniki həmçinin hücum və müdafiə hərəkətlərinin effektivliyini əks etdirir.

İnamlı zərbə qüvvəsinin qiymətləndirilməsi üçün bizim tərəfimizdən işlənib qurulmuş xüsusi metodikaya görə 5 və 8 saniyə ərzində maksimum qüvvə və tezliyə istiqamətlənmiş zərbələrin yetirilməsi testi qəbul edilmişdir. Qüvvə cəmi və zərbə qüvvəsinin impulsları cəmi YF-də qeydiyyata alınan dözümlük əmsalı ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, boksçuların hazırlıq səviyyəsinin çox az model xarakteristikası

ristikasını müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Ədalət naminə qeyd edək ki, bu araşdırmada idmançıların hazırlığını əks etdirən bir sıra testlər istifadə olunmuşdur. Əsasən də testlərlə texnika, taktika, psixi tezlik, cəldlik o cümlədən boksçuların mənimsəməsi hissi yoxlanılmamışdı. Bundan əlavə artıq alınmış nəticələr əsasında boksçuların xüsusi hazırlıq modelinin yaradılması imkanları barədə danışmaq olar. Təsvir olunmuş model xarakteristikaları artıq ixtisaslı boksçuların hazırlığının idarə edilməsi təcrübəsində istifadə olunurdu. Model xarakteristikalarının işlənilməsi metodologiyasının əsas bölməsi modelə müvafiq olan kəmiyyət səviyyəsinin təyin olunması üsulu seçilmişdir (36, 40). Dərəcəli boksçuların ÜFH və XH modelinin, necə deyirlər lazımi normalarda qurulması xüsusi maraq kəsb edir. Lazımi emosional normaların planlaşdırılması nəticələrini əldə etmək üçün zəruri olan əqli və fiziki keyfiyyətlərin üzə çıxarılması üçün şamil edilir.

Bizim çoxillik araşdırmalarımızın nəticəsi olaraq biz tərəfdən dərəcəli boksçuların ÜFH və XH modelləri tərtib edilmişdi. Dərəcəli boksçuların məşq yükünün həcmnin müəyyən edilməsinin model xarakteristikalarının araşdırarkən bizim “dərəcəli boksçuların məşqlərinin yüklənməsi” anlayışına tək tapşırıqların təsiri səviyyə-

sini deyil, həm də onların yerinə yetirilməsi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək lazımdır. Məşq yükü həcmnin model xarakteristikasının işlənməsi üçün əvvəlcə tapşırıqların orqanizmə təsir xüsusiyyətlərinə və istiqamətlərinə görə təsvir etmək lazımdır. Adətən həcm və intensivliklə müəyyən edilən məşq yükünün qiymətini təyin etmək vacibdir. Məşq prosesinin idarə olunmasının yaxşılaşdırılması üçün onlar kəmiyyət parametrləri ilə verilməlidir. Məşq yüklənməsinin digər zəruri xüsusiyyətlərini: tapşırıqların yerinə yetirilməsinin şəraiti və məşq metodlarını da nəzərə almaq lazımdır.

Məşq yüklənmələrinin model xarakteristikalarının alınması məqsədi ilə yarışlarda müvəffəqiyyətli çıxışı təmin edən dərəcəli boksçuların məşq təcrübələrini ümumiləşdirmək, əsaslandırmaq və araşdırmaq lazımdır.

Yarış şəraitində yarış tapşırıqları ilə bənzərliyinin ixtisaslaşdırılmış psixoloji səviyyəsini müəyyən edərək və differensiallaşdıraraq boksçular tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqlar beş qrupa bölünmüşdü.

1. Ümumi inkişafetdirici hərəkətlər (ÜİH)
2. Xüsusi hazırlıq hərəkətləri (XHH)
3. Psixoloji sorğu və tapşırıqlar (PS)
4. Texniki-taktiki ustalığın təkmilləşməsinə yardımçı olan

döyüş şərtlərini daxil edən oyundaşla hərəkətlər (TTUT)

6. Yarış hərəkətləri (sərbəst döyüş sparringlər) (YH)

Yükün həcmi nəzərə alaraq və intensivlikdən asılı olaraq üç intensivlik zonası fərqləndirilmişdir. Hər zonada yüklənmə həcmi bütün yarış-qabağı mərhələdə dəqiqələrlə, məşq vasitələrinin nisbəti isə faizlə təyin olunmuşdur. Ümumilikdə məşq fəaliyyətini 17 parametri qiymətləndirilmişdir. Məşqdən öncəki mərhələdə boksçuların hazırlıq vaxtının çox hissəsi (1650 dəq, 54%) ümumi inkişafetdirici hərəkətlərə verilir. Bu hərəkətlərin intensivliyi ən aşağı (5 ball) olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətlər nə qədər intensiv olarsa iş həcmi bir o qədər az olar. İstisna yalnız xüsusi hazırlıq və alətlərdə məşqlər təşkil edir. İşin minimum həcmində (115 dəq), lakin maksimum intensivlikdə (27 ball) yarış hərəkətləri – sərbəst döyüş yerinə yetirilir. Texniki – taktiki ustalığı təkmilləşdirmək üçün (TTUT) işin ümumi vaxtının 8%-i ayrılır. Bu boksçuların sürət – qüvvə keyfiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. YF təhlili bu hazırlıq növündə dünyanın digər boksçularından geri qalırdılar. Məhz buna görə də xüsusi – hazırlıq hərəkətlərə və sürət – qüvvə keyfiyyətinin inkişafının əsas vasitələri olan alətlərdə hərəkətlərə daha çox vaxt sərf edilirdi. Mərhələ

üzrə 13 ball orta intensivlikdə ümumi yükün həcmi 3042 dəq təşkil etmişdir. Orta intensivlik ÜFH işinin böyük həcmi ilə bağlıdır. A.V.Çernyak və s. (57) öz araşdırmalarında yükün orta intensivliyi həcmində bu və ya digər intensivlikdə yerinə yetirilən iş həcmi haqda mülahizə söyləməyin çətin olduğunu təyin etmişlər. Bizim araşdırmaların nəticələrinə görə işin çox hissəsi (1655 dəq) və ya 54%, orta intensivlik rejimində 2-ci zona, yüksək olmayan intensivlikdə (1086 dəq) və ya 36% 1-ci zona, maksimum intensivlikdə (301dəq) və ya 10% 3-cü zonadadır. Müxtəlif intensivliklə yerinə yetirilən işin xarakter və tərkibi göstərmişdir ki, ilkin hərəkətlər zamanı məşqdə və sonda yekun psixoloji inkişafı artıran hərəkətlər və məşqlər, ağır qaçış vaxtı intensivlik minimumdur.

Yüksək olmayan və orta psixi intensivlik xüsusi-hazırlıq hərəkətləri, alət və ovucluqlarla hərəkətlərin yerinə yetirilməsi zamanı temp yüksək olmadıqda xarakterikdir. Alət və oyundaşla hərəkətlərin tempi yüksək psixi intensivliyə malikdir. Maksimum psixi intensivlik əsasən yarış hərəkətlərində (sərbəst döyüş və sparring), o cümlədən alətlərdə xüsusi hərəkətlər (sikl məşqi) və oyundaşla maksimum tempdə yerinə yetirilən məşqlərdə qeyd olunmuşdur. ÜFH tərkibinə məşqin hazırlayıcı və tamamlayıcı hissələrində yerinə yetirilən müxtəlif

ümumi inkişaf hərəkətlər, o cümlədən kross və idman oyunları (asanlaşdırılmış qaydalar üzrə basketbol, futbol) daxil edilir.

Şəxsiyyətin iradi gücünü müəyənləşdirilməsi.

Yüksək özünüqiyətləndirməyə - malik olan idmançılar.40 nəfərdən

6 nəfər (15,0±5,6%) aşağı, 23 nəfər (57,5±7,8%) orta, 11 nəfəri (27,5±7,1%) yüksək iradi güc sahibidirlər.

Şişirdilmiş özünüqiyətləndirməyə malik olan idmançılar. 75 nəfərdən 36 nəfər (48,0±5,8%) orta, 39 nəfəri (52,0±5,8%) yüksək iradi güc sahibidirlər.

Cədvəl 16.1

Cavablar	İradi səviyyə		
	Aşağı	Orta	Yüksək
Yüksək özünüqiyətləndirmə	6 15,0±5,6%	23 57,5±7,8%	11 27,5±7,1%
Şişirdilmiş özünüqiyətləndirmə	0	36 48,0±5,8%	39 52,0±5,8%
χ^2 ; p	$\chi^2=9,961$; p=0,002		

İdmançıların iradi səviyyələri ilə özünüqiyətləndirmələri arasında statistik dürüst fərq və korrelyasiya aşkarlanmışdır (p=0,002; r=0,296). Yəni iradi səviyyə artdıqca özünüqiyətləndirmə də artır.

Temperament tiplərinin müəyənləşdirilməsi testinin nəticələri.

Əsəb sisteminin oyanıqlıq səviyyəsinin müəyənləşdirilməsi.

Yüksək özünüqiyətləndirməyə malik olan idmançılar. 40 nəfərdən 17 nəfəri (42,5±7,8%) orta, 23 nəfəri (57,5,0±7,8%) yüksək oyanıqlıq səviyyəsinə malikdirlər.

Şişirdilmiş özünüqiyətləndirməyə malik olan idmançılar. 75 nəfərdən 6-sı (8,0±3,1%) orta, 69 nəfəri (92,0,0±3,1%) yüksək oyanıqlıq səviyyəsinə malikdirlər.

Cədvəl 17.1

Cavablar	Temperament tipləri		
	Əsəb sisteminin oyanıqlıq səviyyəsi		
	Aşağı	Orta	Yüksək
Yüksək özünüqiyətləndirmə	0	17 42,5±7,8%	23 57,5,0±7,8%
Şişirdilmiş özünüqiyətləndirmə	0	6 8,0±3,1%	69 92,0,0±3,1%
χ^2 ; p	$\chi^2=19,238$; p=0,001		

Əsəb sisteminin səviyyəsi ilə özünüqiymətləndirmənin arasında dürrüst fərqlənmə və əhəmiyyətli korrelyasiya vardır ($p=0,001$; $r=0,411$). Əsəb sistemi oyanıqlı olanlar daha çox qanüqiymətləndirməsini yüksəltməyə meyillidirlər.

Əsəb sisteminin ləngimə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi.

Yüksək özünüqiymətləndirməyə malik olan idmançılar. 40 nəfərdən 10 nəfəri ($25,0\pm 6,8\%$) orta, 30 nəfəri ($75,0\pm 6,8\%$) yüksək ləngimə səviyyəsinə malikdirlər.

Şişirdilmiş özünüqiymətləndirməyə malik olan idmançılar. 75 nəfərin hamısı (100%) yüksək ləngimə səviyyəsinə malikdirlər.

Cədvəl 17.3

Cavablar	Temperament tipləri		
	Əsəb sisteminin ləngimə səviyyəsi		
	Aşağı	Orta	Yüksək
Yüksək özünüqiymətləndirmə	0	10 $25,0\pm 6,8\%$	30 $75,0\pm 6,8\%$
Şişirdilmiş özünüqiymətləndirmə	0	0	75 100%
χ^2 ; p	$\chi^2=20,357$; $p=0,001$		

Əsəb sisteminin ləngimə səviyyəsi ilə özünüqiymətləndirmə arasında dürrüst fərqlənmə və əhəmiyyətli korrelyasiya vardır ($p=0,001$; $r=0,423$). Yəni əsəb sistemi aşağı ləngimə səviyyəsinə malik olanlar aşağı özünüqiymətləndirməyə malikdirlər.

Əsəb sisteminin mütəhərriklik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi.

Yüksək özünüqiymətləndirməyə malik olan idmançılar. 40 nəfərdən 11 nəfəri ($27,5\pm 7,1\%$) orta, 29 nəfəri ($72,5\pm 7,1\%$) yüksək mütəhərriklik səviyyəsinə malikdirlər.

Şişirdilmiş özünüqiymətləndirməyə malik olan idmançılar. 75 nəfərdən 23 nəfəri ($30,7\pm 5,3\%$) orta, 23 nəfəri ($30,7\pm 5,3\%$) yüksək mütəhərriklik səviyyəsinə malikdirlər.

Cədvəl 17.5

Cavablar	Temperament tipləri		
	Əsəb sisteminin mütəhərriklik səviyyəsi		
	Aşağı	Orta	Yüksək
Yüksək özünüqiymətləndirmə	0	10 $27,5\pm 7,1\%$	30 $72,5\pm 7,1\%$
Şişirdilmiş özünüqiymətləndirmə	0	0 $30,7\pm 5,3\%$	23 $30,7\pm 5,3\%$
χ^2 ; p	$\chi^2=0,125$; $p=0,724$		

Özünüqiymətləndirmə ilə əsəb sisteminin mütəhərriqliyi arasında statistik dürüst fərq və əhəmiyyətli

korrelyasiya aşkarlanmamışdır (p=0,726; r=-0,033)

Ədəbiyyat:

1. **Babanlı T.X.** Boksçuların psixoloji-emosional halın təzahürü və nizamlanma xüsusiyyətləri, Bakı, 1998.
2. **Hüseynov E.A.** Şəxsiyyətin psixologiyası //Əyani tədqiqatçıların əsərləri—jurnal, BDU, №1, Bakı, 1998.
3. **Hüseynov E.A.** Boksçuların psixoloji hazırlığında məqsədqoymanın rolu //Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri – jurnal, №3, Bakı, 2000.
4. **Hüseynov E.A.** İdmançıların yarışqabağı psixoloji hazırlığı /Pedaqoji Universitetin xəbərləri – jurnal, Bakı, 2002, №2.
5. **Hüseynov E.A.** Yeniyetmə boksçuların ilkin hazırlığı, Bakı, 2008.
6. **Əliyev K.O.** İdmançının qələbə psixologiyası, qələbə andı. Bakı 2008.
7. **Hüseynov E.A., Mərdanov H.A., Abdullayev H.C.** Boksçuların hərtərəfli hazırlığın elmi-metodiki əsərləri, Bakı, 2012.
8. **Hüseynov E.A., Abdullayev H.C.** Самооценка личности в психологической подготовке боксеров // Произведения молодых исследователей – журнал БГУ, Баку, 1998.
9. **Горбунов Г.Д.** Практический психолог в спорте: Лекция. — СПб.: Изд-во СПбГАФК им. П. Ф. Лесгафта, 1995.
10. **Найдиффер Р.М.** Психология соревнующегося спортсмена, Москва, 1979.
11. **Пуни А.Ц.** Психология физического воспитания и спорта, М.: ФиС, 1979, с. 12–17.
12. **Стамбулова Н.Б.** Психология спортивной карьеры: Учебное пособие, СПб.: Изд-во “Центр карьеры”, 1999, с. 65–69.
13. **Худатов Н.А.** Психологическая подготовка боксеров юношей, Москва, 1986.

**ФОРМИРОВАНИЕ МОРАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ
В ПРОЦЕССЕ ТРЕНИРОВОК**

АБСТРАКТ

Изучение психологических качеств боксеров в процессе соревновательной деятельности имеет важное значение. Личностные особенности у боксеров должны формироваться в единстве. Сила педагогических воздействий тренера-преподавателя на сознание, чувства и поведение воспитанников должна соответствовать их возрастным и индивидуальным особенностям.

Психологическая подготовка является главным условием демонстрации всех возможностей спортсмена. Наблюдения показывают, что спортсмены, обладающие адекватной самооценкой, так же демонстрируют высокий уровень психологической подготовки и показывают хорошие спортивные результаты. В таком случае, можно утверждать, что определение роли самооценки в психологической подготовке спортсмена, является актуальной проблемой. Учитывая важность психологической подготовки, можно сказать, что выявление факторов влияющих на самооценку, является важнейшей задачей. Именно поэтому, исследование самооценки в психологической подготовке спортсменов представляет актуальность.

TAN IN TRAININGS OF THE SPIRITUAL SENSES

ABSTRACT

The study of psychology gwalities of boxers in the process of competition has a great efficiency. The personal features of boxers must be formed harmoniously. The redogogical influence of the coachers on the sportsmens conscious, feeling and behauoue must be according to their personal features and ages.

Psychological preparation is the main condition for the athlete to show all his capacity. The observations show that the athletes having high self-appraisal in an appropriate way, as a rule, demonstrating higher psychological preparation show good results. Hence the determination of the role of

self-appraisal in sportsmen's psychological preparation arises as an actual issue. Taking into consideration a great importance of self-appraisal, the determination of the factors influencing self-appraisal becomes inevitable. From this point of view, the investigation of self-appraisal in sportsmen's psychological preparation is becoming actual.

Məqalə Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının Bədən tərbiyəsi və idmanın nəzəriyyəsi və metodikası kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 24 fevral 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTİN AQRƏSSİV DAVRANIŞINDA YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ROLU

Aytən Mütəllimzadə

Psixologiya kafedrasının I kurs magistrantı

E-mail: ayten.mutellimzade@icloud.com

Açar sözlər: *aqressiya, yeniyetmə, davranış, emosiya, stress, tələbat*

Ключевые слова: *агрессия, подросток, поведение, эмоция, стресс, потребность*

Keywords: *aggression, adolescence, behavior, emotion, stress, need*

Aqressiv davranışın yaşla bağlı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi hal-hazırda böyük maraq doğurur. Şəxsiyyətin inkişafı, şəxsiyyətdə baş verən dəyişikliklər orqanizmin fiziki və bioloji dəyişiklikləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Hər yaş mərhələsinin özünə xas tipik (bioloji, psixoloji və sosial səviyyədə) xüsusiyyətləri var və növbəti yaş dövrünə keçərkən onlar yeniləri ilə əvəz olunur. Psixoloqlar, valideynlər bu məsələdə diqqətli olmalıdırlar, uşaqlardakı aqressiv davranışı görməli və bu davranışın möhkəmlənməsinin qarşısını almaq üçün tədbir görməlidirlər. Korreksiya işinin vaxtında görülməsi uşaq şəxsiyyətinin düzgün inkişaf etməsinə kömək edir.

Uşaqlarda aqressivliyin səviyyəsi məktəbəqədər yaşda azalır. Belə ki, onlarda aqressivliyin pik nöqtəsi 3 yaşdadır. Əgər uşaqlarda aqressiv davranış möhkəmlənibsə, yeniyetməlik

yaşından sonra onların korreksiyası çox çətin olur.

Uşaqlarda aqressiv hərəkətləri artıq ən erkən yaşlardan müşahidə etmək olar. Henri Parens aqressiyanın iki formasını qeyd edirdi, hansıları ki, hətta kiçik yaşlı uşaqlarda bunu müşahidə etmək olar:

1) Qeyri-destruktiv aqressiya – mühitə uyğunlaşmağa, tələbatların təmin olunmasına xidmət edir. Primitiv formalı aqressiyadır, anadan olan andan özünü göstərir.

2) Destruktiv aqressiya – ziyan vuran, xoşagəlməz, əzab verən davranışdır. Destruktiv aqressiv davranış formasında uşaq öz mənafeyi üçün ətrafdakı digər insanlara ziyan vura bilər. Anadangəlmə destruktiv aqressiya, qeyri-destruktiv aqressiyadan fərqli olaraq, anadan olandan dərhal sonra görünür. Ancaq onun inkişafı üçün lazım olan faktorlar uşağın həyatının ilk vaxtlarından mövcud ola bilər [4, s. 18].

Körpəlik yaş dövründə körpənin emosiyaları onun üzvi tələbatları ilə bağlı olur. Beləki, körpə ac olanda ağlayaraq narazılığını bildirir. Əgər körpə uşaqların tələbatları kifayət qədər nəzərə alınmayıbsa, tez-tez qəzəblənirlər. Körpədə lap ilk gündən qorxuya, şadlığa emosiyalar olur [2, səh: 135]. Onların emosiyaları dəyişkən olur, ağlamaları gülməklə tez əvəz olunur. Məlumdur ki, körpəlik dövrünün əsas aparıcı fəaliyyəti yaşlılar ilə emosional ünsiyyətidir. Yaşlılar tərəfindən körpədə müsbət emosiyalar möhkəmləndirilərsə, bu zaman yaranan zövq, sevinc hissi sonrakı mərhələdə uşaq şəxsiyyətində mərhəmətlik, rəğbət və s. müsbət xüsusiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Əks halda, mənfi emosiyalar (məyusluq, ümitsizlik, qorxu) üstünlük təşkil edərsə körpədə pessimizm, aqressiya və s. tipli xüsusiyyətlər meydana çıxır. Aqressiv davranış şüurlu surətdə körpənin həyatının ilk ilində müşahidə olunmur. Uşağın təsadüfən etdiyi aqressiv cəhdləri (kimisə dişləmək, saçların dartmaq və s.) bir növ “eksperiment” kimi həyata keçirir.

Artıq həyatın üçüncü ilində vəziyyət bir qədər dəyişir. Bu dövrdə uşağın fəallığı kəskin sürətdə artır, uşağın yeriməsi nəticəsində tədqiqat fəaliyyəti meydana çıxır. Uşaq hər bir şey ilə maraqlanmağa başlayır.

Gördükləri hər bir şeyin özlərinə aid olmasını istədikləri üçün aldıqlarını geri vermək istəməzlər. Onlar üçün tək başına nəşə etmək daha maraqlı olur. Sərbəst hərəkətlər üçün imkanların genişlənməsiylə uşağın davranışında müstəqillik artır. Bu müstəqillik nəticəsində körpə “mən edəcəm”, “özüm edəcəm” tipli ifadələr işlətməyə başlayır. Bu dövr “3-yaş böhranı” adlanır ki, artıq körpənin “Mən” hissi formalaşır, özünü digərlərindən ayırır. Uşaq hər şeyi özü etməyə çalışır, özü geyinmək, özü pirləkdəndən enmək, özü yemək istəyir. Lakin çox vaxt valideynlər bunu nəzərə almırlar ki, uşağın özünə güvənməsi və təşəbbüskarlığı üçün bir sıra tələbatlarını sərbəst şəkildə ödəməsində onlara icazə verməlidirlər. Əks halda uşaqların tələbatları, istəkləri və imkanları arasında ziddiyyətlər yaranır ki, bu da uşaqda aqressiyanın yaranmasına səbəb olur.

3 yaşlı uşaqlar çox zaman öz istəklərini həyata keçirmək üçün, narazılıqlarını aydın şəkildə ifadə edirlər: qışqırırlar, döşəməyə yıxılırlar, ayaq döyürlər, tez-tez dalaşırlar və s. Böhranlı yaşda ortaya çıxan bu cür xüsusiyyətlər keçicidir. Lakin uşağa qarşı düzgün davranmadıqda bu cür davranış uşağın xarakterində möhkəmlənir (məsələn: uşaq daha da aqressiv, əsəbi, qəzəbli olur). Müstəqilliyini məhdudlaşdırmaq uşaqda

aqressivliyə səbəb olur. Valideynlər böhran vaxtlarında baş verən dəyişiklikləri bilməli və bunları nəzərə alıb uşaqlarla düzgün davranmalıdırlar.

Bu dövrün bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır:

Egosestrizm – uşaq yalnız öz tələbatlarını, istəklərini düşünür. Başqaları ilə empatiya qura bilmir.

Qəddarlıq – uşaq öz hərəkətlərinin nəticəsini qiymətləndirə bilmir. Özündən yaşca balaca uşaqları vurur, incidir və s.

Tərslik (inadkarlıq) – uşaq xoşagəlməz hərəkətlər edir, valideynlərinə (böyüklərə) qarşı çıxır, sözə qulaq asmır.

Şiltaqlıq – uşaq dəcəllik edir, öz istədiyi kimi hərəkət etmək istəyir.

Valideynlər bütün bunlara vaxtında fikir verməli və qarşısını almaq üçün tədbir görməlidirlər. Erkən uşaqılıq dövründə aqressiv davranışın yaranmasına səbəb olan ayrı-ayrı faktorlar vardır:

Ailədə yeni bir uşağın dünyaya gəlməsi. Bacı və ya qardaşın dünyaya gəlməsi ilə ailə üzvlərinin diqqəti yeni doğulan uşağa yönəlir. Yaxşı hərəkətləri ilə diqqət çəkə bilməyən uşaq, döyməklə, əşyaları qırmaqla diqqət çəkməyə başlayır.

Dayənin dəyişdirilməsi, ana və ya atadan ayrı qalmaq. Uşaq çox istədiyi, yaxınında olan insanlardan ayrıldıqda, onlara çətin olur. Mənfi

emosiyalarını ifadə etmək üçün aqressiv davranır.

Ailədaxili münaqişələr. Uşaq ailədə tez-tez münaqişəli situasiyaların şahidi olur, bu vəziyyət ona xoş təsir bağışlamır. Bu zaman neqativizm yaranır. Uşaq böyüklərə qarşı çıxır, sözlərinə qulaq asmır. Bir sıra xoşagəlməyən hərəkətlər edir: dil çıxarır, kimisə yamsılayır və s.

Valideynlərin (tərbiyəçilərin, bağça müəllimlərinin) nümunəsi. Uşaqlar onları əhatə edən insanlardan nümunə götürürlər. Xüsusəndə onlar üçün əhəmiyyətli olan insanların davranışlarını tez mənimsəyirlər. Uşaq ailədə aqressiv davranış görürsə (ana və ya ata bərkədən qışqırır, vurur, sındırır), dayəsi aqressiv davranırsa (uşağı cəzalandırmaq üçün vurur) bu zaman uşaq üçün belə nümunələr adıləşir, və bu cür davranmağa başlayır. Uşaq özü ailədə aqressiyanın qurbanı olursa, aqressiv davranışa daha çox meyilli olur [3, s. 124]. Hər bir problemin həllini vurmaqla həll etməyə çalışır.

Aqressiv davranışlı uşaqlar tez-tez özlərinə nəzarəti itirirlər, söz güləşdirir, uşaq və böyüklərlə dalaşır, böyükləri qıcıqlandırır, onların sözlərini yerinə yetirməkdən imtina edirlər, tez-tez öz səhvlərində və düzgün olmayan davranışlarında başqalarını günahlandırır, tez əsəbiləşir və dalaşır.

Bu yaşda uşaqlar anasının sevgisini qorumaq üçün yeni doğulmuş bacı və qardaşlarına qarşı aqressivlik, qəddarlıq göstərməyə meyilli olurlar. Uşaq bağçasındaki rejimə adaptasiya dava-dalaşla cırmaqlamaqla, tüpür-məklə və s. müşahidə olunur, yeni açıq-aşkar aqressivliyin yaranması ilə özünü göstərir. Lakin uşaqlarda aqressiyanın passiv forması da yaranabilir – tərslik, yeməkdən və oyundan imtina, dırnaqları yemək və s.

Ailədə aqressiv davranışlı uşağın formalaşması və eləcə də, böyük yaşlarında onların ətrafdakılarla qarşılıqlı əlaqəsinin xarakterinin formalaşmasında ailə tərbiyəsi mühüm rol oynayır. Aqressiv davranışlı uşaqların ailələrində valideynlər ilə uşaqlar arasında emosional bağlılıq pozulur. Valideynlər ilə uşaqlar arasında qarşılıqlı maraqlar yaranır, bir-birilərinin maraqları və dəyərlərini paylaşmırlar. Nəticədə uşaqlarda düzgün olmayan davranış modeli formalaşır.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın sosial çevrəsi genişlənir. Həmyaşdalarına maraqlar yaranır, onlarla ünsiyyət qurmaq istəyir. Aparıcı fəaliyyət növü oyunlar, xüsusəndə rollu oyunlar olur. Uşaq bu yaşda öz cinsini müəyyən edir, özünü cəmiyyətin bir üzvü kimi görməyə başlayır. Sosial mühitdə özünü təsdiq etməyə çalışır. Bəzən uşaq həmyaşdaları ilə düzgün ünsiyyət qurmağı bacarmır,

öz fikirlərinin məcburi də olsa qəbul olunmasını istəyir. Bunun üçün aqressiv yollara əl atır. Yaşlılarını vurur, oyunda qaydaları pozur və bu cür aqressiv davranış ilə diqqət mərkəzində olmağa çalışır.

Bəzən uşaqlar başqa bir həmyaşdına qarşı olan mənfi hisslərini, evdə kiçik bacı-qardaşından çıxarmağa çalışırlar [5]. Bir növ “gücü” çatmadığı birinə qarşı edə bilmədiyi şeyləri, özündən “zəifdən” çıxarmağa çalışır.

Uşaqlar aqressiv davranışın pis olduğunu bilirlər. Yəni pis və yaxşı hərəkətləri ayırd edirlər, tez-tez eşitdikləri “olmaz” sözünü anlamaqlarına baxmayaraq, yenədə bu cür davranırlar. Valideynlər və bağça müəllimləri uşaqların davranışlarına, oyunlarına nəzarət etməlidirlər. Həmyaşdaları ilə münasibətlərini düzgün qurmaq üçün onlara yardımçı olmalıdırlar.

Uşaq təzəcə məktəbə qəbul olan zaman bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Məktəb həyatına uyğunlaşma, yoldaşları ilə ünsiyyət qurmaq, təlim materiallarını yerinə yetirmək və digər səbəblərdən dolayı uşaqda gərginlik yaranır. Məktəb təliminə hazırlıq yalnız uşağın idrak fəaliyyətini inkişaf etdirməklə, təlim materiallarını mənimsətməklə kifayətlənməməlidir. Bu hazırlıq sosial-psixoloji səviyyədə aparılmalıdır ki, uşaq məktəbə daxil olan zaman məktəb

həyatına tez alışsın, yoldaşları ilə düzgün ünsiyyət qurmağı, yoldaşlıq etməyi bacarsın. Əks halda uşaq bir sıra çətinliklərlə üzləşə bilər, bunlardan biri də ünsiyyət çətinlikləridir. Ünsiyyət çətinlikləri yaşayan kiçik məktəblilərdə aqressiv davranış hər hansı hədəfin vasitəsi rolunda çıxış edə bilər (sınıf yoldaşları arasında özünü təsdiq etmək və s.).

Bu zaman uşaqlarda sınıf yoldaşlarına, həm də digər şəxslərə qarşı verbal aqressiyanın, güclü özünü müdafiə meylinin, stress, həyəcan və qorxunun yaranması müşahidə olunur. Kiçik məktəbli yaş dövründə uşaqlarda aqressiya sözlü formada (ələ salma, təhqir etmə və s.) olur və nisbətən özündən zəif insanlara yönəli bilər.

Bu yaşda kiçik məktəbliyə verilən tələblər artır, əxlaq normalarına əməl olunması, dərslərini yaxşı oxuması tələb olunur. Bəzən valideynlər uşaq ev tapşırıqlarının öhdəsindən gəlməyəndə uşağa qışqırır, fiziki cəzadan istifadə edirlər. Bu cür hərəkətlər uşaq şəxsiyyətinə, psixikasına ciddi təsir göstərir, uşağın sinir sisteminin normal fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olur [2, s. 241].

Kütləvi informasiya vasitələri, kompüter oyunlarında bəzən uşaqlara aqressivlik nümunəsi olur. Uşaqlar qəhrəman hesab etdikləri çizgi film, qəhrəmanlarına bənzəmək istəyirlər.

Şiddət ifadə edən bu tərz filmlər uşaqlara yanlış davranış aşılayır.

Kiçik məktəblilərin aqressiv davranışı sosial və idrak bacarıqlarının zəif inkişafı ilə bağlı ola bilər. Uşaq sınıf yoldaşları ilə düzgün ünsiyyət, münasibət qura bilmir, dalaşır, müəllimlərin sözü ilə qulaq asmır. Müəllimlərin neqativ reaksiyası bu cür davranışı yalnız gücləndirə bilər, lakin yenə də onun (müəllimin) nüfuzu uşağı özünü ələ almağa məcbur edir. Əsasən bu yaşda uşağın aqressiyası aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə yönəli bilər:

- Uşağın əhatəsində olan, lakin ailə üzvü olmayan (pedaqoq, sınıf yoldaşı) insanlara;
- Yaxın insanlara;
- Heyvanlara;
- Özünə (saçını yolmaq, dırnaq yemək, yeməkdən imtina və s.);
- Xarici obyektlərə (hər hansı bir predmeti qırmaq, əmlakın korlanması və s.);
- Simvolik və xəyali obyektlər (şəkillər, aqressiv kompüter oyunları və s.).

Məktəb psixoloqları, müəllimlər kiçik məktəblilərin aqressiv davranışının qarşısını almaq üçün tədbir görməlidirlər. Kiçik məktəblinin özünə nəzarət etməsini, münasib formada narazılığını ifadə etməsini öyrətmək lazımdır. Uşağın emosional vəziyyətini normalaşdırmaq və empatiya

hissini inkişaf etdirmək vacibdir. Uşaq öz davranışını təhlil etməli, etdiyi hərəkətin nəticəsini qabaqcadan düşünməlidir.

Aqressiyanın daha çox konfliktlərə səbəb olduğu yaş dövrü yeniyetməlik vaxtıdır. Yeniyetmə düşünür ki, ətrafında heç kim onu başa düşmür, dərdinə şərik olmur. Bu zaman yeniyetmələrdə aqressiya formalaşır, ətrafdakıların qınaq obyektinə çevrilir.

Yeniyetmədə yaşlılıq hissini meydana gəlməsi onun yaşlılarla olan münasibətində də müəyyən dəyişikliklər olur. Yeniyetmə gözləyir ki, yaşlılar onu başa düşəcək, ona qarşı əvvəl ki, münasibət formasını dəyişəcək, artıq onunla uşaq kimi davranılmayacaq, ona etimad göstəriləcək, şəxsi ləyaqət hissinə çox böyük həssaslıqla yanaşılacaq. Onların bu "tələbatı" lazımi səviyyədə ödənilmədikdə, yeniyetmə və yaşlılar arasında bərabər hüquqluluq problemi yaranır.

Yeniyetmə və yaşlının qarşılıqlı münasibəti nə qədər çətin olsada onun həllini asanlaşdırmaq mümkündür. Təcrübələr göstərir ki, yeniyetmə ilə uşaq kimi davranmaq yeniyetmənin tərbiyəsinə mənfi təsiri olacaq. Bu zaman "yaşlı-yaşlı" münasibətini yaratmaq çox vacibdir. Valideynlər yeniyetməyə qarşı münasibətlərini dəyişdikdə, uşaq kimi davranmadıqda artıq yeni qarşılıqlı

münasibət formalaşır və yeniyetmə ilə yaşlı arasındakı, problemlər həll olmağa başlayır.

Valideynlərin övladlarına qarşı həddindən artıq sərt tələblər irəli sürməsi, onların yaradıcılıq və digər sahələrdə arzularını əngəlləməsi, fizioloji tərbiyə sahəsində həddindən artıq sərt hərəkətləri, valideynlərin diqqətsizliyi və ya valideynlərin yeniyetmənin müstəqilliyini məhdudlaşdırmaqları və s. amillər aqressiyaya səbəb olur. Valideynlər yeniyetmə ilə davranan zaman "Qızıl orta"-nı saxlamağı bacarmalıdırlar.

Əhatə dairəsindəki insanlar tərəfindən qəbul olunmamaq, bəyənilməmək qorxusu yeniyetmədə özünə qarşı inam hissini aşağı salır və bundan qurtulmaq üçün yeniyetmə aqressiv davranışdan istifadə edir, ünsiyyətə girmək istəmir hər şeydən sanki imtina edir. Bir sıra hallarda yeniyetmənin aqressiyası özünə yönələ bilər ki, bu da yeniyetmənin intihar etməsinə səbəb olur (autoaqressiya).

Aqressiya yaradan faktorlardan biri də yeniyetmələrin oynadığı bir çox kompüter oyunlarında intellektual məqamların olmamasıdır. Oyunların əksəriyyəti cinayət, müharibə, zorakılıq ilə bağlı olur (məsələn: Dead Space, Call of Duty, Naughty Bear və s.).

Kütləvi informasiya vasitələrinin bəziləri yeniyetmələrdə aqressiv

davranışa səbəb olur. Televiziyada göstərilən cinayətlərlə bağlı proqramlar, xəbərlərdə tez-tez intiharlar haqqında süjetlər, təcavüz və zorakılıqla bağlı filmlər bunlara misal ola bilər.

Yeniyyətlərin aqressiv reaksiyalarının əsas səbəblərindən biri də qarşılıqlı münasibətlərdə pozulan rol gözləmələridir. Bu da yeniyyətlərin yoldaşlıq haqqında təsəvvürləri ilə bağlıdır. Yeniyyətlilik yaşı dövründə yoldaşın əhəmiyyəti xüsusilə artır. Yoldaş və dostlar ilə ünsiyyət yeniyyətlənin psixi həyatının emosional sahəsinə çevrilir. Pedaqoqlar bu məsələdə diqqətli olmalıdırlar. Yeniyyətləni öz həmyaşıdlarının qarşısında danlamaq, alçaltmaq olmaz.

Uşaqların davranışında aqressiyanın arzuolunmaz ifadəsinin qarşısını almaq üçün aparılan profilaktik tədbirlərin bir neçəsi aşağıda qeyd olunmuşdur:

- Uşaqlara aqressiyanın münasib ifadə yollarını mənimsətmək;
- Özünü idarə etmək, müxtəlif konfliktli situasiyalarda özünü ələ almaq;
- Mümkün konfliktli situasiyalarda ünsiyyət vərdişlərini aşılamaq;
- Empatiya, insanlara inam formalaşdırmaq.

Aqressiv davranışın formalaşmasında iqtisadi amillər böyük rol oynayır. Kasıblıq, savadsızlıq, işsizlik şəxsin məqsədə çatmaq imkanlarını

xeyli zəiflədir, frustrasiyanın vacib faktoru kimi aqressiv əməllərə meyil güclənir [1, s. 261].

Ailə uşağın həyat və inkişafında, dünyaya baxışı və sərvət meyillərinin, inam və əqidəsinin formalaşmasında çox böyük rola malikdir. Uşağın ilkin sosializasiyası məhz ailədə baş verir. Hər bir uşağın onu anlayacaq, onun qayğısına qalacaq, sevgi və nəvaziş göstərəcək ailəyə və valideynlərə ehtiyacı vardır. Bu ehtiyacın ödənilməsi yeniyyətlilik dövründə olduqca vacibdir. Xüsusilə də valideynlər uşağın artıq böyüdüyünü lakin hələ də uşaq olduğunu unutmamalı, uşaqların həyatını yalnız ailə münasibətləri ilə məhdudlaşdırmamalı, yeniyyətlənin ünsiyyət sferasının genişləndiyini və onun həyatında həmyaşıdların və dostların, onların fikirlərinin böyük rol oynadığını qəbul etməli, lakin uşağa daim diqqət göstərməyə davam etməli, ona qarşı biganə mövqe tutmamalı, cəzalandırma ilə yanaşı rəğbətləndirmə prosesinə də üstünlük verməyə çalışmalıdırlar.

Hər bir yaş mərhələsinin özünəməxsus davranış xüsusiyyətləri vardır. Müxtəlif yaş dövrlərində aqressiyanın yaranma səbəbləri də müxtəlif olur. Valideynlər yaş dövrlərinin xüsusiyyətlərini bilməli, buna əsasən uşaq ilə düzgün münasibət qurmalıdırlar ki, aqressiyanın yaranmasının qarşısını alsınlar.

Ədəbiyyat:

1. **İsmayılov N.V., İsmayılov F.N.** Tibbi psixologiya və psixoterapiya, Bakı: Maarif, 2008
2. **Qədirov Ə. Ə.** Yaş psixologiyası, Bakı: Maarif, 2008
3. **Берон Р., Ричардсон Д.** Агрессия, СПб: Питер, 2001
4. **Паренс Г.** Агрессия наших детей. М.:Лайнер, 1997
5. <http://www.zhenskoe-mnenie.ru/themes/maternity/aggressive-child-what-should-parents-do-how-to-correct-aggressive-behavior-of-children/>

РОЛЬ ВОЗРАСТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В АГРЕССИВНОМ ПОВЕДЕНИИ ЛИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

В статье анализируются возрастные особенности в агрессивного поведения личности. На отдельных возрастных этапах особенности в агрессивного поведения детей проявляются как количественно, так и качественно, особенно на старших возрастных этапах. Поэтому в процессе психического развития агрессивность формируется как черта характера и создает трудности в общении с людьми, социальной жизни. Таким образом, в статье, рассмотрены наиболее важные периоды для развития личности в детстве, в младенчестве, в раннем детстве, в дошкольном возрасте, в младшем школьном возрасте, в отрочество. На каждом возрастном этапе агрессия имеет свои специфические особенности, а также причины, формы проявления.

THE ROLE OF IDENTITY IN THE AGE CHARACTERISTICS OF THE AGGRESSIVE BEHAVIOR

ABSTRACT

Article id's aggressive behavior age-related properties are investigated. Age changes in the quality of the stages itself more clearly shows the transition to change the amount in. If this does not aggression formed at a young age, each stage progressively gets more complicated. This time period of all

ages went on, the character of the sign is shaped like aggression identity, social life, difficulties in relationships with other people creates. So, the article identity, which is the most important for the development of infancy, early childhood, middle childhood, late childhood, adolescence the age of consent has been brought into the era. Unique behavioral characteristics of each age stage. For this reason, the reasons for the existence of aggression various age periods are varied. Unique behavioral characteristics of each age stage. For this reason, the reasons for the existence of aggression various age periods are varied are also different forms of manifestation.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 07 fevral 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTİN SİYASİ SOSİALLAŞMASININ BAŞLICA ASPEKTLƏRİ

Afərim Abbasova

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: aferin_2012@hotmail.com

Açar sözlər: *şəxsiyyət, cəmiyyət, siyasi sosiallaşma, siyasi mədəniyyət, siyasi fəallıq, siyasi etimad, siyasi sistem*

Ключевые слова: *личность, общество, политическая социализация, политическая культура, политическая активность, политическое доверие, политическая система*

Keywords: *personality, society, political socialization, political culture, political activity, political trust, political system*

Məlumdur ki, sosiallaşma prosesini olduqca mürəkkəb inkişaf xəttinə malikdir. Bu prosesdə insan və ya şəxsiyyət mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olur. Məhz burada şəxsiyyətin adaptasiyası, fərdiləşməsi və inteqrasiyası başlanır. Bu prosesdə insanda qrup üçün səciyyəvi olan şəxsiyyətə məxsus keyfiyyətlər, qrupun digər nümayəndələri üçün ümumi olan keyfiyyətlər formalaşır. Onların vasitəsilə yeni nəsillər cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi və mənəvi problemlərinin həllinə cəlb olunurlar.

İnsanın başlıca həyatı problemi öz mövcudluğunu sosial-siyasi şəraitin müvafiq formalarına uyğunlaşdırmaq, öz tələbatını ödəməkdən və mənafeyini realizə etməkdən ibarətdir. Kimliyindən asılı olmayaraq hər

bir insanın cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibəti onun həyat fəaliyyətinin bütün tərəflərinin, eləcə də siyasi sferasında yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Unutmaq olmaz ki, insanın daimi sosial tərəqqisi siyasi sosiallaşma prosesində həyata keçir. Bəs siyasi sosiallaşma nədir və o necə yaranır?

Siyasi sosiallaşma, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin siyasi mühitə daxil olmasıdır, başqa sözlə desək, bu, siyasi təsəvvür və məqsədlərin formalaşdırılması, eləcə də siyasi iştirak təcrübəsinə yiyələnməkdir. Bu prosesin gedişində ictimai dəyər və normalar mənimsənilir və şəxsiyyətin dəyərlər sisteminə çevrilir. Bu dəyərlər sistemi şəxsiyyətin siyasi təfəkkürünün və siyasi şüurunun əsasını təşkil edir. Siyasi biliklər siyasi hadisələrin dərk edilməsi nəticəsində

yanır. Siyasi tərəkür siyasi biliklərlə bərabər, siyasi hadisələrə subyektin münasibətində ifadə olunur.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması tək cə insan və sosial mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqələr formasından ibarət deyil. Bu, cəmiyyətin kamillik səviyyəsindən asılı olan mürəkkəb bir prosesdir. Siyasi sosiallaşma gedişində şəxsiyyət tərəfindən məxsus olduğu cəmiyyətin əsas nailiyyətlərini mənimsəmək prosesi baş verir. Şəxsiyyət siyasi sosiallaşmada yeni keyfiyyətlər sistemini əldə edir və bu keyfiyyətlərin təmali psixoloji əsaslar üzərində qurulur. Siyasi sosiallaşma şəxsiyyətin ictimai fəaliyyətinin nəticəsidir. Siyasi sosiallaşma ümumi sosiallaşmanın ayrılmaz və mühüm hissəsidir. O, insanın cəmiyyət strukturunda öz şəxsiyyətinin ictimai təyinatını daha dərindən dərk etməsinə şərait yaradır. İlk olaraq siyasi sosiallaşmaya maraq ailədən başlayır, sonra bu maraq təhsil dövrünü əhatə edir, daha sonra bu maraq həmfikir mühit və ya sosial qruplarda möhkəmlənir. Bunun da nəticəsində vətəndaş siyasi proseslərdə fəal iştirakçıya çevrilir. İnsanların siyasi sosiallaşması siyasi münasibət və davranışlarda cəhd göstərdiyi uzunmüddətli bir prosesdir. Prosesin yüksək nöqtəsi isə siyasi proseslərdə birbaşa iştirak və ya siyasi qərarlara təsir etmə gücüdür. Beləliklə, siyasi so-

siallaşma prosesi vətəndaşda siyasi fikri, vətəndaşların qismində isə ictimai-siyasi rəyi formalaşdırır.

Aparılmış tədqiqatların təhlili nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, insanın daxili aləmi şəxsiyyət quruluşunun məzmun xarakteristikası kimi, ictimai təcrübəni fəal surətdə mənimsəyərək insanın yaşadığı ictimai gerçəkliyə olan münasibət sistemini formalaşdırmaqdadır. Bu münasibətdə şəxsiyyətin siyasi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsində özünü göstərir.

Əksər tədqiqatçıların [1;7;8] fikrincə, şəxsiyyətin siyasi sistemlə qarşılıqlı əlaqəsi gedişində iki proses nəzərə çarpır. Bir tərəfdən siyasi sistemə yeni üzvlərin cəlb edilməsi ilə bu sistemin öz-özünə təkrar istehsalı baş verir, siyasi sosiallaşma bu prosesdə siyasi dəyərlərin və sistemin məqsədlərinin saxlanılmasının mexanizmi rolunu oynayır, siyasətdə nəsillərin varisliyinin saxlanmasına imkan yaradır, digər tərəfdən siyasi sistemin tələbləri şəxsiyyətin strukturuna təsir göstərir.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasının ilk sambalı, bəzi alimlər tərəfindən qəbul olunan nəzəriyyəsi D.İstonun nəzəriyyəsidir. Həmin nəzəriyyəni qəbul edən alimlərin əksər hissəsi, ilk növbədə L.Kouen, R.Linton, T.Parsons və digərləri siyasi sosiallaşmanın mahiyyətində insanın siyasi sistemlə və onun təsisatları ilə qarşılıqlı

fəaliyyətini başlıca cəhət kimi qiymətləndirirlər(5,s.35).

M.Noberman və K.Zuman siyasi sosiallaşmaya insanın onun üçün yeni sərvətlər mənimsəməsi prosesi kimi baxırlar. Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasında bu cəhət daha çox diqqəti cəlb edir. Bu prosesdə insan konkret siyasi şəraitə uyğun gəlməyən hər şeydən imtina edir, siyasi həyatda təzahür edən müxtəlif hadisələrə yeni mövqedən yanaşır. Təbii ki, siyasi sosiallaşma şəxsiyyət kimi formalaşmada artıq yeni keyfiyyətlərin mövcud olması və ya yaranmasıdır (5, s.35).

Psixoloji tədqiqatların təhlili göstərir ki, ictimai problemlərin böyük bir qismi, eləcə də cəmiyyətin inkişafındakı dönüş dövrləri şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması prosesinə mühüm təsir göstərir.

Bir formasiyadan digərinə keçid, şübhəsiz, insanların siyasi şüurunda aşkar iz qoyur. İctimai norma və dini dəyərlərin dəyişilməsi cəmiyyətin siyasi sistemə qəti münasibətində öz əksini tapır. Uzun müddət siyasi rejimin əsarəti altında yaşayan insanlara demokratik rejimin prinsiplərini bir anda qəbul etmək çox çətin olur. Hamıya aydındır ki, cəmiyyətin hər bir üzvünün fəal iştirakı onun fəal həyat mövqeyindən çox asılıdır. İctimai varlıq olan insanın əsas xüsusiyyətlərindən biri firəvanlığa can atması və cəmiyyətdə yüksək yer tut-

maq istəyidir. İnsanın iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdıqca ictimai həyatda fəal mövqe nümayiş etdirmək tələbatı da artır və daha fəal iştirak etmək istəyi yaranır. Bu da istənilən halda hər bir vətəndaşın maddi tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Maddi tələbatlarının ödənilmədiyi bir şəraitdə onun ictimai-siyasi proseslərə meyilliyinin güclənməsi olduqca çətinləşir. Vətəndaş əmin olmalıdır ki, onun üçün iqtisadi çətinliklər arxada qalmışdır və dövlət hər zaman vətəndaşını qorumağa hazırdır. Bu əminlik onda sağlam düşüncə, eləcə də ictimai həyatda fəal iştirak etmək arzusunun reallaşdırır.

Bununla əlaqədar AMEA-nın müxbir üzvü, professor Bəxtiyar Əliyev “Demokratik cəmiyyətin qurulmasında fəlsəfi-psixoloji məsələlər” əsərində haqlı olaraq yazır: “Gündəlik yaşayış qaydalarından başqa heç nə görə bilməyən, heç bir şey haqqında düşünə bilməyən vətəndaşı demokratik dəyərlər düşündürə bilməz. Onun şəxsiyyətinin motivasiya sahəsinə demokratik dəyərlərə tələbat daxil deyil. Demokratik dəyərlərin gerçəkləşməsi üçün onun şəxsi əhəmiyyət, məna kəsb etməsi zəruridir. Fərdin maddi tələbatlarının minimum səviyyəsi ödənilmədiyi bir şəraitdə onun sosial normalara meyilliyinin güclənməsi və şəxsi mənalandırılması, dərk edilmiş zərurətə çev-

rilməsi olduqca çətindir. Əlbəttə, yüksək intellektual inkişaf səviyyəsinə malik şəxsiyyətlər bəzi hallarda istisna təşkil etsələr də, əksəriyyət üçün bunu demək olmaz” (1,s.12).

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasına təsir edən amillər sırasında siyasi mədəniyyət və siyasi etimad mühüm yer tutur. Siyasi mədəniyyət siyasi sistemin siması kimi çıxış edərək vətəndaşın siyasətdə iştirak normalarını formalaşdırırsa, siyasi etimad isə bu proseslərdə vətəndaşın gedəcəyi yolu, istiqaməti müəyyənləşdirir.

Siyasi mədəniyyət siyasi sistemin tərkib hissəsi kimi vətəndaş cəmiyyətinin mühüm əlamətlərindən biridir və bu proses insanların sosiallaşması yolu ilə həyata keçirilir.

Siyasi mədəniyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillər içərisində sosial reallıq, cəmiyyətdəki və şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlər, mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi, ictimai rəy və ənənələr xüsusi yer tutur. Siyasi mədəniyyət sistem daxilində siyasi təsisatların qarşılıqlı münasibətlərini, eləcə də, onların sosial sistemin başqa ünsürləri ilə əlaqələrini normalar, dəyərlər, ənənələr vasitəsilə tənzimləyir. Siyasi mədəniyyətin inkişafının ən mühüm şərtlərindən biri siyasi plüralizmin həyat normasına çevrilməsinə geniş imkan yaradılması və digəri aşkarlığın genişlənməsidir.

Siyasi mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynayan Amerika alimi T.Almond siyasi mədəniyyət dedikdə, “fərdi mövqelərin və müəyyən sistem üzvlərinin siyasi fəaliyyətinin hərəkət və məqsədlərinin məcmusu”nu nəzərdə tutur. C.Foster isə siyasi mədəniyyəti “cəmiyyət üzvlərinin siyasi fəaliyyətinin birgə fikrinin ümumi çəkisi” kimi səciyyələndirir. (6,s.13)

Siyasi mədəniyyətin strukturuna, adətən, siyasi maraqlar, bilik və inam, siyasi hadisələrin qiymətləndirilməsi, cəmiyyətdəki normaların qəbul edilməsi, siyasi fəaliyyət üsulları, vərdişləri, təcrübə və bacarıq, siyasi institutlar daxildir. Siyasi mədəniyyətin formalaşması, həm də cəmiyyətin siyasi cəhətdən yenilənməsi səviyyəsidir.

Adətən, şəxsiyyətin siyasi sosiallaşma prosesinə diqqət yetirərkən tədqiqatçılar siyasi mədəniyyət anlayışı ilə yanaşı siyasi etika anlayışını da qeyd edirlər. Tədqiqatçılara görə siyasi etika – siyasi mədəniyyətin ən vacib tərəfidir və o, bir tərəfdən siyasət, digər tərəfdən isə əxlaq və etika ilə bağlıdır. Siyasi etika demokratiya şəraitin də daha tez formalaşır, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət üçün xarakterikdir. Siyasi etika vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına təkan verir, cəmiyyətə tilə elita arası münasibətləri tənzimləyir və bu

münasibətləri tolerant yolla mümkün edir. Qərb alimləri belə hesab edirlər ki, bütün sivilizasiyalarda olduğu kimi, siyasi etika elitalar dayanır və vətəndaşlara keçir. Öz növbəsində də, bu proses bazar iqtisadiyyatını doğurur. Bazar iqtisadiyyatında isə siyasi etikanın rolucacıdır və bunsuz iqtisadiyyat gec-tez korrupsiyaya gətirib çıxarır.

Beləliklə, cəmiyyətin siyasi strukturunun təkmilləşməsinə təsir göstərən amillər sistemində siyasi sosiallaşma özünəməxsus yer tutur. Sosiallaşma siyasi sferada tarixi varisliyin təşkili üsuludur. O, keçmiş nəsillərin təcrübəsini mənimsəmək əsasında fərdlərin cəmiyyətin siyasi təsisatlarına, ilk növbədə siyasi sistemə cəlb olunmasını təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. **Əliyev B.H.** “Demokratik cəmiyyətin qurulmasında fəlsəfi-psixoloji məsələlər”// Psixologiya jurnalı, Bakı, 2007, №3
2. **Əliyev B.H.** Milli dövlətçilik və демократик inkişaf//Dirçəliş jurnalı, Bakı, 2003, may, s.80-88
3. **Mamayeva N.Ə.** Siyasi lider şəxsiyyətinin formalaşmasının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri. Психол. елм. нам... дис. автореф. Бакы, 2008, 18 с.
4. **Mehdiyev R.** Demokratiya yollarında: irs haqqında düşünərkən. “Respublika” qəzeti, 19 aprel 2007.
5. **Mirzəyeva S.S.** Milli dövlət quruculuğunda şəxsiyyətin rolunun sosial-psixoloji cəhətləri(sosial-psixoloji təhlil). Psixol. Ü.F. dok. disser. Bakı: 2013, 150 s.
6. **Ömərov V.** Hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və siyasi mədəniyyət. “Səs” qəzeti, 22 noyabr 2011.
7. **Асмолов А.Г.** Психология личности: принципы общепсихологического анализа. М.: МГУ, 1999, 367 с.
8. **Дружинин В.Н.** Психология. Социально-психологические теории личности. М.: Питер, 2000, с.263-283.
9. **Зейгарник Б.В.** Теория личности в зарубежной психологии. М:МГУ,2000, 270 с.

**ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ
СОЦИАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ**

АБСТРАКТ

В статье интерпретируются основные аспекты политической социализации, взаимосвязь личности и политической системы, а также анализируются научно-психологические мысли о социально-психологических вопросах социализации. В статье систематизируются положения о социально-психологических вопросах политической социализации личности, отмечаются отличия социализации от других понятий. В работе автор стремится раскрыть психологические механизмы политической социализации.

**THE MAIN ASPECTS OF POLITICAL SOCIALIZATION
OF PERSONALITY**

ABSTRAKT

In the presented article the main aspects of political socialization, the mutual connection of personality with political system have been explained, socio-psychological problems of socialization and scientific and psychological ideas on them have been analysed too.

In the article some conceptions on socio- psychological problems of personality's political socialization are systemized, some differences of socialization from other conceptions are shown as well.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 08 fevral 2017-ci ildə daxil olmuşdur

MODA PSIXOLOGİYASINDA GENDER FƏRQLƏRİ

Diyane İbrahimova

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
E-mail: diyane_huseynova@mail.ru*

Açar sözlər: moda psixologiyası, dəb, gender fərqləri, dəyərlər, fərd, həyat tərz

Ключевые слова: психология мода, мода, гендерные различия, ценности, индивид, стиль жизни

Keywords: fashion psychology, fashion, gender differences, values, individual, life style

Moda sözün geniş mənasında müəyyən qədər mövcud olaraq, mədəniyyətin zahiri formalarına: geyim, məişət, nəqliyyat, həyat tərz

Moda şəxsiyyətin xarakterini əks etdirir. “Dəbli olmamaqdansa ölmək daha yaxşıdır” – fikri demək olar ki, bir çox insanların düşüncələrini əks etdirir. Moda psixologiyası psixoloji

müdafiə mexanizmləri və sosial adaptasiyadan istifadə edərək, dəbi izləyən insanların davranış motivlərini, tiplərini, onların şəxsi xüsusiyyətlərini öyrənir. Moda psixologiyası hal-hazırda psixologiyanın yeni öyrənilən sahələrindən biridir. Moda haqqında müasir təsəvvürlər sosial psixologiya, şəxsiyyət psixologiyası və yaradıcılıq psixologiyasının yeni əldə olunmuş elmi fikirlərinə əsaslanır. Moda psixologiyası sahəsində özünə-məxsus xidmətləri olmuş mütəxəssislər arasında R.Barton, Y.M.Lotman, M.İ.Kiloşenko, K.A.Abulxanova-Slavskaya, Q.Zimmel, İ.M.Boqardus, Q.Diarborn, D.Olşanski və başqalarının adlarını çəkmək olar [1].

Hal hazırki dövrdə moda problemi olduqca aktualdır. Məşhur fransız

modelyeri Pier Kardin modanı riyaziyyat, iqtisadiyyat, sosiologiya, psixologiya və hətta fəlsəfə ilə əlaqələndirirdi. Psixoloji tədqiqatlar isə prioritet xarakteri daşıyırdı. Modanın çox saylı təriflərini əsas götürərək bu sosial fenomenin psixoloji məzmununu izah etmək olar. Xüsusilə gender fərqlərini. P.Kardenə görə moda, ayrı-ayrı şəxslərin fərdi xüsusiyyətlərinin sosial və mənəvi aspektlərdə təzahürüdür.

Moda psixologiyasında gender fərqlərini müqayisə etməzdən əvvəl gender sözünün mənasını açıqlamaq yerinə düşərdi. Gender – qadın və kişilərin cəmiyyətdəki rolunu, davranış normalarını, dəyərlər sistemini, həyat tərzini, düşüncə tərzini təyin edən sosial model kimi cəmiyyət tərəfindən təşkil edilir. Bütün bu fikirləri nəzərə alıb, «Gender» belə tərif vermək olar ki, gender qadın və kişilərin sosio-mədəni mühitdə qarşılıqlı münasibətlərini öyrənir [2, s.73].

Bildiyimiz kimi insanların moda münasibəti maraqlı, lakin son dərəcə mürəkkəb prosesdir. Hər bir tarixi dövrdə modanın bu və ya digər aspekti – estetik, mənəvi, iqtisadi və ya sosial – kişi və qadınların həyatında birinci növbədə çıxış edir. Moda qadınlarda olduğu kimi kişilərdə də insanın özünün fərdiliyini üzə çıxarır. Geyim istənilən tarixi dövrdə şəxsiyyətin xarakterinin aynasıdır.

Qadın və kişilərin moda münasibətini təşəbbüskarlar, ekstravaqantlıq, yaradıcılıq, özünüifadə etmə və özünüsevme, şəxsiyyətin müvəqqəti perspektivləri, həyat tərzini kimi faktorlar müəyyən edir. Qadınlar üçün geyim seçdikdə xoş gəlmək, təəccübləndirmək, heyran etmək kimi fikirlər üstünlük təşkil etdiyi halda, kişilər isə sosial vəziyyəti göstərəcək “işarə”lərdən ibarət detallar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qadınların əksəriyyəti klassik geyimlərə üstünlük verirlər. Onların fikrincə bu həm işgüzar, həm də təmtəraqlı görünmək üçün əla seçimdir. Kişilərin işgüzar geyimləri çoxşaxəli olsa da onda əsas iki istiqamət cəmlənmişdir: “mühafizəkar tərz” – etibarlı, səliqəli, varlı obrazı və “enerjili tərz” – ənənəvi qərarlardan uzaq olan, təşəbbüskar insan obrazı.

Qadınların əksəriyyəti onlara işgüzar, səliqəli, eyni zamanda zərif görünüş bəxş edən klassik geyimlər əsasında öz stillərini yaradırlar. Bu üstünlük müasir klassik kostyumla ziddiyyət təşkil edir. Bir tərəfdən, qadınlar unikal olmaq, məftunedici, heyrtləndirici olmaq istəyirlər, ancaq digər tərəfdən, bərabər tərəfdaş, sosio-mədəni və siyasi aləmdə iştirakçıdırlar [3, s.97].

İşgüzar geyimdə öz estetik xarakteristikasını nümayiş etdirən qadın özünü müsbət qiymətləndirir, müstəqillik, digərlərindən fərqlənmək hissi

güclənir, birinci olmaq iddiasında olurlar. Kifayət qədər funksional olmayan geyim özündə dostpərvərliyə, əməkdaşlığa, razılığa və ya kompromisə getməyə meyli əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, istifadə edən in yaşı ilə konstyumun funksionallığına tələbat arasında düz mütənasiblik özünü göstərir. Rahat geyimdə, yüksək komfortluq səviyyəsində işgüzar qadınlar özlərini daha az sərt və aqressiv göstərirlər, lakin bununla bərabər onların enerjililiyi, inadkarlığı və sərtliyi azalır. Beləliklə, konstyumun bu və ya digər meyarlarının təzahürü işgüzar qadının davranışına təsir edər, şərtləndirər bilər və ya arzuolunan nəticənin əldə olunmasına mane ola bilər.

Qadın belə kostyumda tək cə gözəl deyil, eyni zamanda cəlbedici görünür. Belə ki, estetik kostyum onun funksionallığını aşağı salır, belə kostyumlarda qadının rahat hərəkət etməyi məhdudlaşır. Yüksək funksionallaşmış kostyumlər isə öz növbəsində cəlbedici əlamətlərdən məhrumdur. Bu cür əlaqələrdə “cəlbediciliyi” az olan geyimləri və ya eynilə kişilərdə olduğunu kimi qadının şalvarlı kostyum (rənginə, siluetinə, faktura və s. görə) geyinməsinə xatırlamaq olar.

Qadınlar xarici görünüşləri ilə təəccübləndirmək, heyrləndirməyi xoşladıkları halda kişilər isə xarici görünüşdən – kamufulyaj, sosial

mövqe və mümkün ambisiyaları göstərmək üçün istifadə edirlər.

Kişi işgüzar geyimləri çoxtərəflidir, ancaq bununla bərabər onda 2 əsas istiqamət özünü göstərir: “konservativ stil” və “enerjili stil” (təşəbbüskar, qeyri-ənənəvi qərarlara hazır olan).

“Konservativ stil” – ciddilik, stabillik, zənginlik xarakterik xüsusiyyətləridir. Etibarlı, səliqəli, mövqəli kişi obrazını yaratmaq üçün istifadə edilir. Məsələn: bankir, siyasətçi, böyük uğurlu iş adamı. Bu stildə geyimə ümumi tələb və şərtlər qoyulur. Hər şeydən əvvəl “italyan” kişi modasından imtina etməlidir.

Səliqəli insana öz xarici görünüşü ilə səsküy yaratmağa ehtiyac yoxdur.

“Enerjili stil” – işgüzar modanın nümayəndələrinin seçimidir – ünsiyyətçi, açıq, məftunedici. Burada əsas diqqət ünsiyyət qurulması mümkün olan, kompromisə gedən, riskə gedən “dostpərvər insan” imicinin yaradılmasına yönəlir. Bu stili seçən insan öz qarderobu ilə eskperiment keçirər bilər – əsas olan isə zövq və normaları itirməməkdir.

“Enerjili stil” – bu daha çox rəng və əhvalın oyunudur. Ağ rəngə ehtiyatla müraciət etməkdir. Ağ pəncək və ya kostyum çox dəbdəbəli görünüş əks etdirər bilər, lakin belə görünüşdən bir çox kişilər heç də imtina etmək istəmərlər.

Moda – gündəlik həyat fonunda gözlər üçün bayramdır (S.Kirsanov). Dəbli obyektlərin müxtəlifliyi çatışmayan fiziki stimulları kompensasiya edir, moda yarışında insanların kütləvi iştirakı isə müvəqqəti olaraq sosial təcrid olunmanı unutmağa imkan verir. Moda ayrı-ayrı hallarda şəxsiyyətin kifayət qədər təmin edilməmiş sosiogen tələbatlarını kompensasiya edir. Yetim uşaqların bəzək elementlərindən daha çox istifadə etməsi faktını xatırlasaq, fikrimiz aydın olar. Bu nöqteyi nəzərdən moda əlverişli şəraitdə insanın özünü təsdiqləmə, başqalarının diqqətini cəlb etmə, nüfuzunu artırma vasitəsinə çevrilir [4, s.265]

Hər bir insan ətrafdakı insanlarda maraq yaratmağa meyillidirlər. Bununla bərabər, özünü təsdiqləmə strategiyası müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında həm tək bir formada, həm də müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər.

Özünü təsdiqləmə – insanın özünün şəxsiyyətini digərinə nümayiş etdirməsidir. Başqa sözlə bu – “Mən”in nümayişidir.”

Moda fərdiliyi qeyd etmək üçün özünü ifadə etmə və özünü sevgi kimi əlamətlərlə diqqəti cəlb edir. Moda vasitəsilə şəxsiyyətin özünü ifadə problemi demək olar ki, həmişə aktual olmuşdur. O, təkəcə öz “Mən”inin təzahür formasının izahı kimi

deyil, eləcə də şəxsiyyətin harmonal və adekvat şərtlərini izah edir. Modada adekvat özünü təzahür etmə düzgün özünü qiymətləndirməyə, özünü dərk etmədə daimi tələbatla əsaslanır. “Özünü dərk etmənin, özünü qiymətləndirmənin olmaması insanın özündən əvvəlkilərin dediklərinə tabe olmasına, düzgün olmayan fikir və ya səhv ustanovkalara tabe olmasına, özünü başqalarından fərqləndirə bilməməyə, eləcə də öz gücünü, hökmranlığını bilməməsinə gətirib çıxarır və s.”. Məhz belə insanları moda öz qurbanına çevirir [5, s.103].

İnsanın özünü qiymətləndirməsi nə qədər aşağıdırsa, onun üçün cəlb edici görünməyi bir o qədər əhəmiyyətli olur. Cəlb edici görünmək həmişə insanın digər şəxsiyyət keyfiyyətlərini gizlədə bilmir. Cəlb edici görünmək ilk təəssüratə təsir edir. Necə deyərlər insanı geyimə görə qarşılayıb ağına görə yola salarlar.

Bir çox gənc qadınlar üçün buna cəhd etməsinə baxmayaraq cəlb edici xarici görünüşə sahib olmaq alınmır. Hərdən onlar intellektual işlərə o qədər dalmış olurlar ki, bunun vasitəsilə özlərini qadın frivillistliyinin ən yüksək səviyyəsində hiss edirlər. Ancaq adətən belə tip qadınlar cəmiyyətdə müəyyən təəssürat yaratmağa böyük ehtiyac duyurlar. Q.Mortonun fikrincə, “qadın gözəl xarici görünüşü ilə ağılı birləşdirsə daha

da cəlbedici görünə bilər”. Yüksək təbəqədən və ya incəsənət sahəsindən olan bir çox qadınlar qeyd edirlər ki, onların şarmı və gözəl görünüşləri onların intellektual qabiliyyətləri ilə düz mütənəsbdir. Qadının cazibəsinin sirri kişilərdəki kimi intellekt səviyyəsinin olması ilə bağlıdır.

İnsanın özünün daxili mövqeyi (daxili “Mən”i) ilə seçdiyi sosial rolu (statusu) arasında harmonikliyi şəxsiyyətin aktivliyinin mənbəyi hesab olunur və bununla da onun dəbli geyimə münasibəti müəyyən olunur. Belə sosial-psixoloji harmoniya üçün əsas insanın özünün imkanları, məqsədləri, həyatı üçün məsələlər ilə uyğunluğudur. Modada avanqard geyimlərə üstünlük verən işgüzar insan öz iş yerində çətin ki, belə geyimdə rahat olsun. Dəbi izləmək insanın fəaliyyətdə özünü şəxsiyyət kimi reallaşdırması (özünü təzahür etmə), ünsiyyət, həyatı məsələlərin həlli üsulu hesab olunur. Özünü ifadə etmədə çətinlik, utancaqlıq, ünsiyyətdə qurmaqda utanmaq və ya əksinə özünə inamsızlığı gizlətmək üçün qəsdən kobudluq etmə və s. kimi bir sıra sadə hadisələrlə başlayır. Ən böyük çətinlik isə kənardakıların müsbət rəyini almaq insanın özünü müsbət qiymətləndirməsinə gətirib çıxarır. Moda vasitəsilə seçdiyi özünü ifadə etmə formasına müsbət rəy aldıqdan sonra insan özünə daha inamlı olur [5, s.205].

Öz “Mən”ini, adekvat və ya qeyri adekvat özünü ifadə etməklə göstərmək özünü sevmə hissi ilə müşayiət olunur. Şəxsiyyətin özünü sevməsinin bu və ya digər tipi tək və özünü aktivləşdirmə üsulu deyil, eləcə də onun həyat mövqeyi, onun proqramı, idealıdır. Özünü sevmə pozisiyalarının təzahür formaları aşağıdakı kimidir: “Mən özümü göstərəcəm”, “Mən nəyə qadir olduğumu göstərəcəm”, “Maraqlı olmaq istəyirəm”. Özünü nümayiş etdirmək və ya təsdiq etmək istəyən insan özünü başqaları, başqa uğurlara müqayisə etməyə meyilli olur. Çox asanlıqla demək olar ki, məhz bu tip insanların əksəriyyəti moda həvəskarları olurlar [6].

Gözəl geyinməyi bacarmaq, bu bir sənət və elmdir. Dəbdəbəli geyinməyi bacarmaq isə maddi vəziyyət deyil, məhz zövqdən asılıdır. Kişilər eyni zamanda həm dəbli, həm də özlərinə rahat geyimləri seçdikləri halda, qadınlar gözəl görünmək və ətrafdakılarda təəssürat yaratmaq üçün öz rahatlığını qurban verə bilərlər. Kişilər dəbli geyim seçərkən öz fikirlərini əsas götürürlər. Qadınlar isə ətrafdakıların fikirlərini dinləməyə meyillidirlər. Bununla bərabər qadınların əksəriyyətində dəbli geyimin seçilməsi yüksək emosional tonusla müşayiət olunur. Belə halda kişilərin vəziyyətini isə emosional – koqnitiv və ya təmkinli – ehtiyatlı kimi xarakterizə etmək olar.

Beləliklə, moda insana özünün təkcə sosial xarakterini deyil, eləcə də emosional xarakterini nümayiş etdirmək üçün lazımdır. Moda insana öz fərdiy-

yətini vurğulamaq üçün imkan yaradır. Fərdilik modanın köməyilə özünü büruzə verir. Moda qadınlarda olduğu kimi kişilərin də həyatında xüsusi rola malikdir.

Ədəbiyyat:

1. **Вайнштейн О.** Одежда как смысл: идеология современной моды: (О социал. стиле) // Иностр. Лит.: 1993, № 7, с. 224-232.
2. **Гофман А.Б.** Moda и люди: новая теория моды и модного поведения.- М.: Наука, 1994, 160с.
3. **N.R.Yunusov.** Müasir modanın inkişaf tendensiyaları, Bakı: 2006, 265 s.
4. **Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə.** Sosial psixologiya, Bakı: 2003, 264 s.
5. **Килошенко М.** Психология моды: теоретический и прикладной аспекты, Москва: 2009, 650 с.
6. **Новикова Е.Ю.** Социально-психологический аспект отношения подростков к моде // Вопр. Психологии, 1989, № 1, с. 121-127.

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ПСИХОЛОГИИ МОДЫ

АБСТРАКТ

Автор статьи рассказывает о гендерных различиях в психологии моды, подчеркивая актуальность моды в жизни людей.

Умение красиво одеваться это наука и искусство, которыми сможет овладеть каждый человек. Модно одеваться не зависит от материального благосостояния, а зависит целиком от вкуса.

По мнению автора, выбирая наряд, женщины могут пожертвовать удобством одежды ради того, чтобы выглядеть красиво и произвести впечатление на окружающих, в то время как мужчины выбирают одежду не только по моде, но и удобству. Мужчины при выборе модной одежды полагаются на свое мнение. Женщины склонны прислушиваться к мнению окружающих: подруги, консультанта в магазине или даже незнакомого человека. Наряду с этим у большинства женщин выбор модной одежды сопровождается повышенным эмоциональным состоянием, проявлением разнообразных по содержанию и интенсивности

эмоций. А состояние мужчин можно охарактеризовать, как эмоционально-когнитивное, или сдержанно-осторожное.

Таким образом, мода нужна человеку для отражения не только социального, но и эмоционального характера. Мода дает возможность человеку подчеркнуть свою индивидуальность. С помощью моды прослеживаются личностные различия. Мода важна в жизни как мужчины так и женщины.

GENDER DIFFERENCES IN THE PSYCHOLOGY OF FASHION ABSTRACT

The author of the article speaks about gender differences in fashion psychology and note`s important role of fashion in the life of people. To be able to wear beautiful it`s an art and a science. To be able to wear luxury it doesn`t depends on the material, it depends on pleasure.

According to the author, the men at the same time choose fashionable and comfortable clothes but women to look beautiful and to create the impression in others sacrifice your own comfort.

According to the author, the men at the same time stylish, but also comfortable clothes to them, if they choose, women look beautiful and be able to sacrifice the comfort of your own to create the impression of others. Men choose stulish clothes for their opinions basis. Women tend to listen to the views of others. However, the majority of women in the selection of fashionable dress is accompanied by a high emotional mood. In this case, the emotional mood of men – cognitive or discreet – can be characterized as cautious.

Thus, fashion is not only the social character of the man, also as well as the need to demonstrate emosional character of the man. Fashion provides an opportunity to the person to emphasize its personality. Using fashion traces of personal differences. Fashion is important in the life of both men and women.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 13 fevral 2017-ci ildə daxil olmuşdur

MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK ŞƏRAİTİNDƏ ŞƏXSİYYƏTİN MİLLİ İDENTİKLİYİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ

Müşviq Mustafayev

*BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantlıq
yolu ilə elmlər doktoru, proqramı üzrə doktorantı*

E-mail: mustafayev76@mail.ru

Açar sözlər: mədəni müxtəliflik, şəxsiyyət, etnik, dəyər, identiklik, milli, etnik özünüdərkətmə

Ключевые слова: культурное разнообразие, личность, этнический, ценность, идентичность, национальный, этническое самосознание.

Keywords: a cultural variety, the person, ethnic, value, identity, national, ethnic consciousness.

Fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını müxtəlif təsir proseslərindən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. İnsanın şəxsiyyət kimi inkişafı, təkmilləşməsi prosesinə həm bioloji, həm də sosial amillər təsir göstərir. Lakin bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda insanı əhatə edən ətraf aləmin onun şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri lazımi qədər öyrənilməmiş, diqqət daha çox insanın daxili xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Görkəmli tədqiqatçı Kurt Levinə görə şəxsiyyətin formalaşdığı mühit insanın inkişafının bütün aspektlərinə sirayət edir. Onun fikrincə, etnik kimliyin şəxsiyyətin formalaşmasına nə dərəcədə təsir etdiyi etnik qrupun cəmiyyətdə tutduğu mövqedən aslıdır. Yəni etnik

toplum cəmiyyətdə nə qədər önəmli mövqə tutarsa, şəxsin etnik mənsubluğuna bağlılığı da o qədər çox olur (1).

Müasir tədqiqatların nəticələrinin təhlilindən aydın olur ki, elmi baxımdan identiklik nəzəriyyəsi üç yanaşma çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Bura primordializm, konstruktivizm və instrumentalizm cərəyanlarını aid etmək mümkündür.

Birinci yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, milli identikliyi insan birliklərinin tarixən formalaşmış yaşayış ərazisi, dil, din və s. kimi meyarların tarixi-mədəni ümumiliyi kimi qəbul etmək lazımdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə milli identiklik birdəfəlik və həmişəlik formalaşan, etnik identikliyin daha çox inkişaf etmiş, kamilləşmiş

səviyyəsini özündə ifadə edir. Etno-millî birliklərin formalaşmasının obyektiv-tarixi amillərinin mütləqləşdirilməsi, etnos və milləti fərqləndirən aydın meyarların müəyyənləşdirilməməsi bu yanaşmanın nöqsanlı cəhəti hesab olunur.

Konstruktivizm çərçivəsində millî identikliyi insanın ardıcıl, düşünülmüş və məqsədyönlü söylərinin nəticəsi kimi təhlil edirlər. Bu prinsipdən çıxış edərək həmin istiqamətin nümayəndələri millî identikliyi proses kimi öyrənərək, onun dinamik təbiətə malik olduğunu xüsusi qeyd edirlər.

Instrumentalizm istiqamətinin nümayəndələri bütövlükdə buna bənzər nəzəri müddəalar irəli sürməklə yanaşı, millî identikliyi, başlıca olaraq, insan birliyinin konkret məqsədlərə nail olmaq üçün siyasi səfərbərliyini təmin edən vasitə hesab edirlər.

Aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, identikliyin fərdi və sosial səviyyələri mövcuddur. Fərdi (şəxsi) kimlik – insana xas olan unikal və bənzərsiz xüsusiyyətlərin, həyat və onun mənasına dair özünəməxsus fikirlərin ifadəsidir. İnsanın özünü cəmiyyətdə tutduğu yerinə, ictimai baxımdan məqbul sayılan mədəni-mənəvi dəyərlərə, davranış modellərinə, sosial institutlara və münasibətlərə aid etməsinə əsaslanan təsəvvürlər sistemi millî identiklik adlanır. Millî identikliyin ən

mühüm vahidləri «böyük birliklər»-ictimai qruplar, konfessiyalar, etnoslar, dövlət və sivilizasiyadır. Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin inkişafı müasir insan üçün dəyərli hesab edilən dəyərlər sisteminin geniş seçimi millî identikliyin tamlığının parçalanmasını şərtləndirir. Son zamanlar tez-tez işlədilən «multikultur vətəndaşlığı» anlayışı da məhz bu zəmində yaranıb. Hazırda geniş yayılan «ikiqat», hətta «üçqat» vətəndaşlıq anlayışları bu cür çox tərkibli identikliyi hüquqi cəhətdən legitimləşdirir.

K.Levinin tədqiqatlarında qrup mənsubluğunun bəzi insanlar üçün önəm kəsb etdiyini, bəziləri tərəfindən isə heç bir əhəmiyyət verilmədiyi faktı və onun səbəbləri təhlil edilmişdir. K.Levinin təqdim etdiyi şəxs və mühit modelində, insanın həyat məkanı onun özündən və psixoloji mühitindən ibarətdir. Qeyd edək ki, psixoloji mühit şəxsə təsir göstərən müxtəlif insanları, məkanları və əşyaları əhatə edən çox geniş bir məfhumdur. Lewin şəxsə təsir göstərən amilləri də fərdin mühit haqqında subyektiv qavrayışına əsasən kateqoriyalara ayırır. Burada psixoloji mühitin qabarıq əlamətləri şəxsin “öz”ünün daxili kimliyinin formalaşmasına təsir etdiyi göstərilir. Millî identiklikdə də daxili kimliyin bir nümunəsidir və ona ən çox təsir gös-

tərən psixoloji mühit etnik qrup mənsubluğudur (1).

Etnik qrup dedikdə ortağ irqi və mədəni dəyərləri paylaşan insanlar toplusunu nəzərdə tuturuq. Eyni bir etnik qrupa aid olan insanlar bir çox sosial-demoqrafik göstəricilərə görə fərqlənsələr də, onlar yenə də etnik mənsubiyyətinə aid mədəni dəyərləri, davranışları və münasibətləri paylaşirlar (2).

Qeyd edək ki, həyat məkanı insanın inkişafı ilə daha da müxtəlifləşir. Uşaqlar yaşa dolduqca onların psixoloji mühiti də mürəkkəbləşir. Və get-gedə artan təcrübə və inkişaf özünü tanıma daha da püxtələşir. Bu səbəblərdən dolayı uşaqlar böyüdükcə etnik qrup üzvlüyü də psixoloji mühitin önəmli bir komponentinə çevrilir. Ümumiyyətlə uşaqlar yekcins, homogen mühitdə yetişirlər, çünki onların ailə və dostları eyni etnik identikliyə malik olduğuna görə mühitdəki müxtəliflik minimaldır (3). İnkişaf, şəxsiyyətin formalaşması bəzən milli identikliyə dayanan sosial fərqliliklərə açılmaqla müşayiət olunur. Fərd inkişaf etdikcə milli identiklik şəxsin özünü tanımasında mühüm rol oynamağa başlayır.

Qeyd edək ki, psixoloji mühitlər fərqli olduqları üçün milli identiklik və onun şəxsin özünü tanımasına verdiyi töhfəsi də müxtəlif mədəni mühitlərdə müxtəlif forma və

məzmunu malik ola bilər. Şəxs fərqli mədəniyyətlərlə tanış olduqca öz mədəni irsinə bağlılığı artır. Qısaca desək mədəni müxtəliflik içində yaşayan şəxsin özünü dərk etməsində etnik identifikasiyasının əhəmiyyəti daha çoxdur, nəinki homogen mühitdə yaşayan bir şəxsin həmçinin etnikin mühitdə tutduğu mövqedən asılı olaraq etnik identifikasiyanın əhəmiyyəti insandan insana görə dəyişə bilər. Bu baxımdan milli identifikliyi şəxsin özünü etnik qrupun bir üzvü olaraq qavraması və öz etnikindən olan digər insanlarla eyni atributlara sahib olması kimi təhlil etmək mümkündür.

Bir sıra tədqiqatlara görə fərdlər etnik identifikasiyanı təxmini olaraq yeniyyətəliyin sonu, yetkinliyin ilk çağlarında qazanırlar. Lakin etnik identifikasiyanın inkişafı daha əvvəldən – uşaqların irqi və etnik sinifləndirmə ilə ilk tanışlığından başlayır (4).

İrqi və etnik sabitlik etnik identifikasiyanın ilkin şərtidir. Etnik identifikasiyanın inkişafı anlama ilə başlayıb özünü tanımanın sabitləşməsilə davam edir.(5) İlk öncə, uşaqlar qruplar arasındakı fərqləri seziirlər, sonra onlar özlərini qruplar halında sinifləşdirir və sonda qrup mənsubluğunun müəyyənləşdiyini başa düşürlər. Bir sıra aparılmış tədqiqatlara görə uşaqlarda irqi kateqoriyalar haqda qeyri-verbal (sözsüz) qavrama altı

aylığından, irqi fərqliliklər haqqında verbal qavrama isə üç yaşından başlayır (6). Etnik qrup haqqında anlama uşaqlarda beş yaşından tez təsadüf edilmir, özünü etnik qrupa mənsub etməsi isə yeddi yaşından başlayır. (7) Bəzi araşdırmalara görə, azlıq mədəniyyətin üzvü olan uşaqlarda etnik mənsubiyyət haqqında ağıllıq dominant mədəniyyətin üzvü uşaqlardan daha əvvəl inkişaf edir. Bunun səbəbi də etnik azlıq olan valideynlərin irqi və etnik məsələləri daha çox müzakirə etməsi göstərilir. (8) Və artıq yeniyetməliyin zirvəsində uşaqların öz etnik qrupları haqqında aydın təsəvvürləri olur: onlar ənənələri və təcrübələri bilir, başqalarının onlar haqqında düşüncə və stereotiplərindən agahdırlar. Bu bilgi sonrakı etnik identifikasiyanın inkişafında təməl baza rolunu oynayır.

James Marcia etnik identikliyin inkişafını eqonun inkişaf mərhələləri ilə həmahəng olduğunu iddia edərək ilk mərhələdə etnik identikliyin uyğunlaşma və laqeydlikdən ibarət olduğunu qeyd edir. Orta mərhələdə etnik identifikasiya kəşfiyyat (tədqiqat) xarakteri daşıyır. Və son mərhələdə etnik identifiklik dərk etmə, qavrama kimi qəbul edilir (9).

İlk mərhələdə qeyd etdiyimiz uyğunlaşma və ya laqeydlik etnik qrup mənsubiyyətinin mahiyyətini qavramaqda uğursuzluğa düçar olmaq

kimi izah edə bilərik. Bəzi yeniyetmələr xarici bir mənbənin onlara tətbiq olunan qarışıq etnik kimliyi qəbul edirlər. Digərləri isə dominant mədəniyyətin tələq etdiyi etnik identifikasiyanı özlərinə götürürlər. Elə qruplar da var ki, etnik kimlikləri ilə ümumiyyətlə maraqlanmırlar (10).

Tədqiqat mərhələsində gənclər etnik kimliklərini araşdırmağa, mədəniyyətlərinin digərlərindən nə üçün fərqli olduğunu öyrənməyə çalışırlar. Fərqləri görmək üçün hətta digər müxtəlif mədəniyyətləri də tədqiq edirlər. (11) Bəzi tədqiqatçılara görə etnik azlıq gənclər arasında kəşfiyyat mərhələsindən öncə tənqidi sorğulama periodu baş vermiş ola bilər. Bunun səbəbi də həmin gənclərin yaşadığı irqi ayrı-seçkilik problemi göstərilir (12).

Son mərhələ isə birinin öz etnik kimliyi haqqında pozitiv düşüncələri və digər etnik qruplara qarşı tolerantlığı ilə xarakterizə edilir.

Etnik psixoloji xüsusiyyətlər insanların qarşılıqlı fəaliyyətini, davranışını tənzim edir. Hər bir xalqın etno-psixoloji xüsusiyyətləri və mədəniyyət nümunələri bir-birindən fərqlənir. Mədəniyyətdəki bu fərqlər isə hər bir şəxsiyyətin inkişafına özünəməxsus şəkildə təsir göstərir. Belə ki, şəxsiyyətin inkişafı müəyyən etnik birliyin çərçivəsində və müəyyən mədəniyyət sistemində baş verir.

Şəxsiyyət isə öz xalqına mənsub olan mədəniyyəti, adət-ənənələri, davranış formalarını, etnik stereotipləri mənimsəyir (13). Bu etno-mədəni amillər isə öz növbəsində gənclərin fəaliyyətinin və davranışının tənzimləyicisi olur. Qeyd etdiyimiz kimi hər bir şəxs öz davranış və fəaliyyətini bu etnik xüsusiyyətlər və mədəniyyət çərçivəsində qurur. Ayrı-ayrı xalqa, etnik birliyə mənsub olan insanların etno-psixoloji xüsusiyyətləri eyni olmur. Onlar bir-birindən tamamilə fərqlənirlər.

Şəxsiyyətin təşəkkülü mədəniyyətin və etnik psixoloji xüsusiyyətlərin təbəddülatından kənarında götürülə bilməz. Etnik psixoloji xüsusiyyətlər içərisində, ilk növbədə, diqqəti cəlb edən etnosun özünü dərk etməsi, özünüqiymətləndirməsi və etnik şüur səviyyəsidir. Etnik özünüqiymətləndirmə mürəkkəb proses olub şəxsiyyətin özünü necə dərk etməsi ilə əlaqədardır. Yəni şəxsiyyətin özünü dərk etməsi onun özünü və öz imkanlarını, keyfiyyətlərini və başqa etnoslar içərisində öz yerini və mövqeyini qiymətləndirməyə, onun öz imkanlarını, keyfiyyətlərini, onun davranış və rəftarının tənzim olunmasını təmin edir.

İnsanın ətraf aləmə, başqa etnoslara münasibəti onun özünü qiymətləndirməsindən asılıdır. İnsanın özü-

nü necə qiymətləndirməsi onun mə-nəvi inkişafına, tərəqqisinə, fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edir. Bu aspektdə gənclərdə milli mənlik şüurunun formalaşması, ilk növbədə, onun özünü necə dərk etməsi və adekvat qiymətləndirməsi ilə əlaqədardır. İnsanın milli mənlik şüurunun səviyyəsi bir tərəfdən xalqın, millətin obyektiv şəkildə fəaliyyətdə olan əlamətlərinin, xüsusiyyətlərinin inikasıdır və müvafiq stereotiplərdə, etnik identifikasiyalarda, təsəvvür və anlayışlarda təsbit olunur.

İdentiklik – müxtəlif sosial, milli, dil, siyasi, dini, irqi mənsubiyyətə əsaslanan qruplar və ya icmaların xassələrini özündə əks etdirən insan psixikasının məhsuludur. İdentiklik-şəxsin eyniyyət hissi və tarixi fasiləsizliyidir. O, şəxsin özünü eyniyyət kimi qəbul etməyə, zaman və məkanda öz mövcudluğunun dərk olunmasına əsaslanır.

Qeyd edək ki, identifikliyin hər bir forması şəxsiyyətin müxtəlif istiqamətlərinin inkişaf etməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan etnik identifikliyin önəmi çox mühümdür. Etnik identiklik şəxsiyyətin özünü müəyyən etnosa mənsubluq hissini şüurlu olaraq dərk etməsinin nəticəsi olub, kimliyini müəyyən edən sosial-psixoloji və sosial-mədəni fenomendir.

Ədəbiyyat:

1. **Lewin Kurt.** 1939, Field theory and experiment in social psychology. Concepts and methods. American Journal of Sociology, 44, 868-97
2. **Phinney J. S.** 1996. When we talk about American ethnic groups, what do we mean? American Psychologist, 51. 918-27
3. **Katz P. A. Və Kofkin J. A.** 1997. Race, gender and young children. Developmental psychology: perceptions on adjustment, risk and disorder. New York. Cambridge University Press. 51-74
4. **Phinney, J. S. Və Chavira, V.** 1992. Ethnic identity and self esteem: an exploratory longitudinal study. Journal of Adolescence, 15, 271-81
5. **Ocampo K.A. Bernal M.E. Knight G.P.** 1993. Gender, race and ethnicity: the sequence of social constancies. Ethnic identity: Formation and transmission among Hispanic and other minorities. Albany, NY: SUNY Press, 11-30.
6. **Katz P.A. Və Kofkin J.A.** 1997. Race, gender and young children. Developmental psychology: perceptions on adjustment, risk and disorder. New York. Cambridge University Press. 51-74
7. **Aboud F.** 1987. The development of ethnic-identification and attitudes. Children's ethnic socialization: Pluralism and development. Newbury Park, CA: 32-55
8. **Aboud F. və Amato M.** developmental and socialization influences on intergroup bias. Handbook of Social Psychology. Vol 4: Intergroup Processes. NY: Blackwell
9. **Marcia J.** 1980. Identity in Adolescence. Handbook of adolescent psychology. NY: 159-87
10. **Phinney J. S.** 1989. Stages of ethnic identity in minority group adolescents. Journal of Early Adolescence. 9, 34-49
11. **Cross W.** 1991. Shades of Black: Diversity in African-American Identity. Philadelphia: Temple University Press
12. **Osyerman J.U. Gant L. Ager J.** 1995. A socially contextualized model of African American Identity: possible selves and school persistence. Journal of Personality and Social Psychology. 69, 1216-32
13. **Steen E. Bat-Chava Y.** 1996. How is ethnic identity measured in studies on ethnic identity and self-esteem, Ethnic identity: Current perspectives on conceptualization and measurement.

**АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ФОРМИРОВАНИЕ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ
В УСЛОВИЯХ КУЛЬТУРНОГО РАЗНООБРАЗИЯ**

АБСТРАКТ

В статье анализируются факторы, влияющие на формирование национальной идентичности личности в условиях культурного разнообразия, а также систематизированы исследования, проведенные в этом направлении. Здесь рассматриваются этнопсихологические особенности и образцы культуры каждого народа в отдельности, а породившие их факторы стали объектом психологического исследования. В то же время в статье отмечается, что проблема формирования личности не может быть рассмотрена без учета этнопсихологических особенностей. С этой точки зрения, национальная идентичность личности обеспечивает оценку ее места и позиции среди других этносов, а также регулирование своих возможностей, качеств, поведения и взаимоотношений.

**THE ANALYSIS OF THE FACTORS INFLUENCING
ON FORMATION OF NATIONAL IDENTITY OF THE PERSON
IN THE CONDITIONS OF A CULTURAL VARIETY**

ABSTRACT

In the article are analysed the factors influencing on formation of national identity of the person in the conditions of a cultural variety, and also are systematized the researches spent in this direction. Here ethnopsychological features and samples of culture of each people separately are considered, and the factors which have generated them became the object of psychological research. At the same time in the article it is noticed, that the problem of formation of the person cannot be considered without ethnopsychological features. From this point of view, national identity of the person provides an estimation of its place and a position among other ethnoses, also has a regulation of the possibilities, qualities, behaviour and mutual relations.

Məqalə E
Elmi şura
görülmüş
Rəyçi: R
Məqalə r

YENİYETMƏLƏRDƏ SUİSİDAL DAVRANIŞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏZAHÜRLƏRİ

Aygün Əzimova

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri
İnstitutunun fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
E-mail: azimova.aygun@mail.ru*

Açar sözlər: *yeniyetmə, aqressiya, davranış, tələbat,*

Ключевые слова: *подростковый, агрессия, поведение, потребность*

Keywords: *adolescence, aggression, behavior, need*

Hələ yüz il əvvəl alman psixiatri A.Bayer yazırdı:” Burada dəhşətli bir ziddiyyət var. Bilavasitə həyatdan zövq almaq və şənlənmək üçün doğulan, yaradılan uşaq özü özünə əl qaldırır” (27). Müasir dövrdə get-gedə dinamik şəkildə artan susid halları insanları və cəmiyyəti narahat etməyə bilməz. Belə bir tendensiya yalnız respublikamızda deyil həm də dünyada geniş vüsət almışdır.

Ümumdünya Sağlamlıq Təşkilatının məlumatına görə 15-24 yaş civarında olan gənclərdə susid halları son 15 ildə 2 dəfə artmışdır. İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə susid ölüm faktı kimi 2-3 yerləri tutur (40).

E.Qrollmanın məlumatlarına görə 1960-cı ildən 2000-ci ilə qədərki

dövrə 15-22 yaşlı gənclər arasında suisidal tezlik 26,5% yüksəlmişdir. (14). Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir suisidal ölüm faktı 100-200 cəhdədən sonra baş verir. (33). T.İvarssonun (27) apardığı tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrdə suisidal davranışın yaranması öz-özünə itib getmir və sonrakı suisidal cəhdlərə gətirib çıxarır.

Rusiya Federasiyasında aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bu ölkədə suisidal davranışa meyillilik və onun dinamik artımı 90-cı illərdən sonra başlanmışdır. Həmin məlumatlara görə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə yeniyetmə susidləri 3 dəfə artmışdır. Yeniyetmələrdə 15-19 yaş civarında bu davranış daha çox özünü göstərir və Rusiya bu meyarda öncül yerlər-

dən birini tutur. Hər il Rusiyada 2500 nəfərə qədər yeniyetmə könüllü şəkildə həyatdan ayrılır. Gözlənilir ki, gələcəkdə bu rəqəm əvvəlki illərə nisbətən daha da artacaqdır. (25).

Yeniyetmələrdə suicidal davranışın təhlili göstərir ki, bu yaş dövründə suicidal davranış böyüklərdə olduğu kimi bir sıra ümumi təzahürlərə malikdir, ancaq ciddi fərqlərə də malikdir. Bu fərqlər əsasən yeniyetmələrin fizioloji və psixoloji inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olub yaş dövrünün özünəməxsusluğundan qaynaqlanır. Bununla yanaşı yeniyetmənin şəxsiyyətinin formalaşması istiqamətlərinin hələ tamamlanmaması və idrakı yetkinliyin özünün yüksək səviyyəsinə çatmaması da burada əsaslı fərqlər yaradır.

Məlumdur ki, son illərdə texniki vasitələrin, o cümlədən elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi psixi inkişafda da əsaslı sürətlənmə ilə müşahidə olunur. Yeniyetmələrdə bioloji yetişmənin sürətlənməsi fonunda qızlarda cinsi yetişmə dövrü 12-13 yaşa düşmüşdür. Bu həmçinin cinsi və koqnitiv inkişafı sürətlənən və daha tez əmək fəaliyyətinə başlayan yeniyetmə oğlanlara da aiddir.

Son 20 ildə baş verən sosial-mədəni və iqtisadi dəyişikliklər bir tərəfdən pozitiv nəticələrə səbəb olsa da neqativ yönümləri daha çoxdur. Bioloji adaptasiyanı qabaqlayan so-

sial adaptasiya psixi enerjinin bütünlüklə adaptasiyaya sərf olunmasına gətirib çıxarır. Orqanizm sürətlə dəyişən şəraitə uyğunlaşa bilmir. Uyğunlaşmanın baş tutmaması bir sıra boşluqlar yaradır ki, həmin boşluqları yeniyetmələr alkoqol, siqaret və s. ilə doldurmağa çalışırlar. Onlar isə suicidal davranışın törənməsi üçün zəmin rolunu oynayır. Bununla yanaşı KİV-də suicidal davranışın informasiya “təminatı” da burada ciddi amilə çevrilə bilər.

A.E.Liçkonun apardığı tədqiqatlar göstərir ki, məhz yeniyetmələrlə baş verən suicidal hallardan yalnız 10%-in də özünü öldürmək motivi həqiqi motiv kimi çıxış edir. Qalan 90% hallarda suicidal davranış yeniyetmələr üçün “köməyə çağırışdır”. Müəllifin fikrincə, suicidal riskin 80%-i yeniyetmənin yaşadığı evdə baş verir ki, bu çağırış onun yaxınlarına ünvanlanmışdır (19).

“Koqort nəzəriyyəsinə” görə yeniyetmələrdə suicidal riski ilə onları doğum koqortunun nisbi sayı arasında bir asılılıq var. Müəlliflərin fikrincə koqort payının ölkənin infrastrukturunda artması ilə onun nümayəndələrinin çətinliklərinin sayı artır. Belə ki, sağlamlıq sahəsində, məşğulluq sahəsində, eləcə də sosial resurslara nail olmağın çətinlikləri ciddi problemlər yaradır ki, bunlardan biri də suicidal davranışdır. Mövcud tələbat-

ların ödənməməsi yeniyetmə və gəncləri destruktiv davranışlara, deprivasiyalara təhrik edir.

Y.V.Popov, A.V.Brut yeniyetmələrdə suicidal davranışın formalarından olan additiv davranışı qiymətləndirirlər (23). Onların fikrincə, əksər hallarda suicidal davranış özünəməxsus “köməyə çağırış”dır. Lakin bu o situasiyalarda mümkün olur ki, məsələn, xroniki stress hallarında, ailədə neqativ psixoloji iqlim, stress hallarından çıxmaq üçün yolların tapılmaması və ya axtarılmaması və s. suicidal davranış qısa müddətli möhkəmlənir, şəxsi və ailə problemlərinin həlli variantı kimi çıxış edir. Əgər uşaq və yeniyetmələrdə ailədaxili və ya şəxsi problemlərə affektiv reaksiyalar yaranıbsa və o getdikcə patoloji səciyyə kəsb edirsə, stereotip təkrarlanmalarla müşayiət olunur. Belə vəziyyətlərdə yeniyetmələr istənilən problemə adət olunmuş reaksiya verirlər. Gələcəkdə belə onlar ilkin formalı reaksiyanın əsirinə çevrilirlər.

Təbii ki, suicidal davranışa müxtəlif yanaşmalar vardır. Həmin yanaşmalar özünün yanaşma bucağına və meyarlarına görə biri-birindən fərqlənir. Belə bir yanaşma rus tədqiqatçısı A.Q.Abrumova məxsusdur. Onun fikrincə, «suicidal davranış» kiçik konfliktlərin yaşanması şəraitində şəxsiyyətin sosial-psixoloji dezadaptasiyasının nəticəsidir” (6).

A.Q.Abrumovun fikrincə, yeniyetməlik və gənclik yaş dövründə suicidal davranışın xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Autoaqressiv hərəkətlərin nəticələrinin adekvat qiymətləndirilə bilməməsi. Bu yaş dövründə “ölüm” anlayışı bütünlüklə abstrakt qavranılır, müvvəqqəti bir şey kimi təsəvvür edilir, yuxuya bənzədilir və şəxsiyyətlə heç vəchlə əlaqələndirilmir. Böyüklərdən fərqli olaraq yeniyetmələr həqiqi suicidal cəhdlərin nümayişkar-hədələyici xarakterli autoaqressiv hərəkətlərdən fərqləndirən aydın sərhədlərə malik deyildirlər. Bax bu cəhət onlara müxtəlif formalı autoaqressiyalara həqiqi suicidal davranış kimi baxmağa məcbur edir.

2. Motivlərin qeyri-ciddiliyi və əhəmiyyətsizliyi. Yeniyetmələrin intihara cəhdini bunlarla əsaslandırırırlar. Bunlar müasir suicidal tendensiyaların düzgün qiymətləndirilməsi və ətraf gerçəklik üçün gözlənilməyən mövcud tezliyi ilə şərtlənmişdir.

3. Uşaq və yeniyetmələrdə intihara cəhdin normadan kənar davranışlarla qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğu. Evdən qaçış, məktəbdən geri qalma, erkən siqaret çəkmə, kiçik cinayətkarlıqlar, valideynlərlə konfliktlər, alkoqol və narkotik qəbulu və s. kimi hallar intihara cəhdi gerçəkləşdirən amillərdəndir. Bununla yanaşı yeniyetmə və uşaqlarda böyüklərə nisbətən

tən tez-tez müşahidə olunan depresiv hallar da suisid üçün zəmindir və bir çox hallarda onun mütəmadiyi fonunda reallaşır.(6)

V.V.Neçiporenkonun apardığı tədqiqatlara əsasən demək olar ki, suisidal yeniyetməyə aşağıdakı xüsusiyyətlər xasdır:

- inciklik, həssaslıq; emosional gərginliyə münasibətdə tolerantlığın azalması; aşağı özünüqiymətləndirmə; sosial əhatədən uzaqlaşmaq, atılmışlıq hissi; özünün bir şeyə yararlı olmaması hissi, fiziki gerilik, gərginlik yaradan situasiyalardan qaçma və çətin situasiyaların həll edilməsində passivlik göstərməsi (20).

E.M.Vrono qeyd edir ki, yeniyetmə üç problemi tez-tez özünə dərd edir: çətinliklərin dəf edilməzliyi, bədbəxtliklərin sonsuzluğu, tənhalığın və darıxdırıcılığın dözülməzliyi. Bu zaman o üç problemlə mübarizə etməlidir: köməksizlik, gücsüzlük, ümitsizlik (12).

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmələrdə böyüklərə nisbətən suisidönü vəziyyət heç də aydın ifadə olunmur. Başa çatmış suisidlərin tezliyi özünü intiharla müqayisədə çox da böyük deyildir. Belə ki, yalnız suisidal təhriklərin və ya cəhdlərin 1%-i ölümlə nəticələnir. Lakin bununla belə tədqiqatlar göstərir ki, hətta bir

dəfə özünüöldürmək haqqında düşüncə sonradan susidin baş verməsinə yol açar. Ona görə də yeniyetmə yaşında göstəricilərin aşağı olmasına baxmayaraq bu problemə münasibətdə ehtiyatlı olmaq gərəkdir.

Kiçik yeniyetməlik yaş dövründə oğlan və qızlarda suisidal davranış arasında fərqlər özünü bir o qədər də göstərmir və demək olar ki, bərabərdir. Orta və yuxarı yeniyetməlik yaş dövründə isə qızlar susidə daha çox meylli olurlar.

Yeniyetməlik yaş dövrü üçün vacib olan cəhətlərdən biri suisidal davranışın həqiqiliyinin susidin dərk olunması yolu ilə müəyyənləşdirməkdir ki, bir çox hallarda yeniyetmələrin ölümə münasibətinin xarakteri ilə müəyyən edilir. Faktlar göstərir ki, yeniyetmələrdə suisidal davranışın baş vermə səbəblərindən biri də yeniyetmənin ölüm haqqında təsəvvürlərinin adekvat olmamasıdır.

R.V.Cabbarov bu barədə yazır: “Əksər hallarda öz fərdiyyətini daha dərinə dərk edən intellektual baxımdan inkişaf etmiş yeniyetmələr ölüm haqda daha çox düşünlər. Bu düşüncə onların fəaliyyətsizliyində, depresiv vəziyyətlərində və ümitsizlikdə özünü göstərir. Bildiyimiz kimi, ölüm mövzusu fərdi şüurdan, mədəniyyət tarixindən heç vəchlə irəli gələ bilməz. Lakin ölüm haqqındakı təsəvvürlər, heç də hər bir yaş

dövründə eyni məzmunu malik olmur. Uşaqlar erkən dövrlərdə ölümlə maraqlanmağa başlayırlar (2, s. 89). Lakin uşağın «ölümü» araşdırmaq istəyi, onun idrakı maraqlarının inkişafında özünü göstərir. Məsələn; uşaqlar özlərinə və başqalarına tez-tez belə sualla müraciət edirlər: “İnsanlar haradan meydana gəlirlər və haraya yoxa çıxırlar? Uşaqlarda belə bir fikir formalaşır ki, hamı öləcək, onlar isə qalacaqdır”. Cansız və canlı əşyaları fərqləndirməyə qədər uşaq ölümün yenidən qayıdacağı fikrində olmasına şərait yaradır. 3-5 yaşlı uşaqların çəkdikləri şəkillərin şərhindən belə qənaətə gəlmək olar ki, ölümü uşaqlar tərpənməzlik və hissiyatsızlıq kimi fiziki vəziyyətlərlə eyniləşdirirlər. Onlar ölümə bir növ ayrılıq kimi baxırlar. Kiçikyaşlı yeniyetmələrdə isə ölüm haqda təsəvvürlər dəyişir: yeniyetmələr ölümü artıq təbii, universal, geri qayıtmaz hadisə kimi formula edirlər. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, əksər uşaqlarda hətta yeniyetmə yaş dövründə də ölüm haqqında təsəvvür dəyişməz qalır və yaxud bu fenomenin özlərindən kənar hadisə kimi səciyyələndirirlər. (2, s. 90).

Böyük yeniyetməlik yaş dövrünə yaxınlaşdıqca isə ölüm mövzusu daha kəskin şəkildə yeniyetmənin “mənlik şüurunda” və özünüdərk etməsində səslənməyə başlayır. Ancaq

hamıda eyni məzmunu təzahür etmir. Məsələn; bəzilərinə bu mövzu uşaqlıqdan gələn irrasional, dərk olunmayan qorxu, başqalarında isə yeni intellektual problem kimi, bəzilərinə isə zaman problemi kimi özünü göstərir. Yeniyetmələrlə aparılmış sorğularda onlar qoyulmuş suallara aşağıdakı kimi cavab vermişlər. “Mən nə zaman öldüyümü bilmək istəmirəm”, «Mən bilmək istəyirəm ki, görəsən mən öləndən sonra yenidən doğulacağammı?». Göründüyü kimi, bu cavablarda yeniyetməni ölüm deyil, ölümsüzlük məsələləri daha çox maraqlandırır. Bu məsələlər mahiyyət və məzmunca olduqca mürəkkəb xarakter daşdığından yeniyetməni dilemma qarşısında qoyur. Vəziyyətdən çıxış üçün böyüklərə müraciət etməsi də onu lazımi biliklərlə silahlandırmır. Nəticə isə gözlənilməyindən də dramatik olur. Özünüdərk etmədə son məqsəd deformasiyaya uğrayır. Bu isə yeniyetmənin şəxsiyyət kimi yetişməsinə maneçilik törədir. Yeniyetmələrin özünüdərk etməsində əmələ gələn boşluqlar və bilavasitə ölüm mövzusu ilə bağlı məsələlər kiçik və böyük yeniyetmələrdə fərqli təzahürlərə malik olur. Belə ki, kiçik yeniyetmələrdə şəxsin «ölümsüzlük» təsəvvürləri daha aktualdırsa, böyük yeniyetmələrdə bu artıq özünüdərk etməyə meyillidir. Yəni artıq «şəxsin ölümsüzlükdən» uzaq-

laşması baş verir. Lakin bu proses olduqca ağır və əzabvericidir. Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, bu proses hətta daha böyük yaşlılarda da və müəyyən mövqeyə malik adamlarda da özünü kəskin şəkildə biruzə verir.

Fiziki ölümsüzlüyə inam yeniyetmələrdə heç də birdən-birə yox olmur. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi bu çox ağır və əzabverici prosesdir. Təbii ki, əksər hallarda yeniyetmələrdə bu prosesin necə getməsi və təzahürü müəllim və tərbiyəçiləri, eyni zamanda valideynləri düşündürür. Onlar öz təcrübəsindən çıxış edərək bu prosesə təbii baxırlar və hesab edirlər ki, bu müəyyən zaman intervalında öz-özünə həll olunub gedəcəkdir. Fikrimizcə, bu cür düşünmək yanlışdır. Çünki, yeniyetmələr ölüm mövzusu barədə lazımı informasiyaları böyüklər tərəfdən almaqla, onların özünüdərketməməsində ciddi yanlışlıqlar əmələ gələ bilər. Ayrı-ayrılıqda nevrozların yaranması üçün bu potensial təhlükə mənbəyi olaraq qala bilər. Ölüm qorxusu və yanlış özünüdərketmə (şəxsi ölümsüzlüyə inanmaq) yeniyetmənin «bu gün üçün yaşaması», «gələcəyə ümitsizlik», «beş günlük dünya» və s kimi eyforiya halları yarada bilər (2, 94).

Lakin qeyd etməliyik ki, bu məsələnin birinci tərəfidir. Məsələnin ikinci tərəfi isə belə mənəvi boşluq-

lar zəminində dini özünüdərketmənin formalaşmasıdır. Təbii olaraq, birinci hala nisbətən ikinci halın təqdirəlayiqliyini xüsusi qeyd etməliyik. Çünki, Allaha, dini dəyərlərə inam öz-özlüyündə yeniyetmələr üçün müəyyən mənada «dayaq nöqtəsi» olur. Onun təlim fəaliyyətində heç bir çatışmamazlıqların əmələ gəlməsinə imkan vermir. Ona görə də ən azı dini dəyərlər kontekstində bu məsələnin müsbət həllinə nail olmaq mümkündür. Yaxşı halda isə yeniyetmələrə ölüm və ayrı-ayrı məsələlər haqda istər təlim fəaliyyətində, istərsə də təlimdən kənar diskussiyalarda məlumat vermək, onları düşünməyə məcbur etmək olar. Təəssüflə bir məqamı qeyd etmək istərdik ki, yeniyetməlik yaş dövründə özünüdərketməyə xüsusi təsir göstərən çox zaman isə onun təşəkkülü istiqamətlərini sapdıran ölüm mövzusu ciddi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu sahədə tədqiqat aparmağa çalışan hər bir kəs bu cəhəti nəzərə almalıdır (2, 95). Qeyd olunanlarla yanaşı yeniyetmələrdə suicidal davranışı şərtləndirən amillər baxımından tədqiqatçıların fikirlər müxtəlifdir. Belə ki, V.T. Kondraşenkonun (17) apardığı tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrdə suicidal davranış aşağıdakı səbəblərlə şərtlənmişdir:

- 15%-i nevroloji vəziyyətlə
- 1%-i ağır somatik xəstəliklərlə

- 12%-i mürəkkəb ailə vəziyyəti ilə
- 18%-i mürəkkəb romantik vəziyyətlərlə
- 15%-i özünü refrent qrupda gerçəkləşdirməsi ilə
- 7%-i edilmiş hərəkətlərə görə məsuliyyət qorxusu
- 8%-i didaktogen şəraitlə
- 5%-i alkoqol və narkotik qəbul etmə ilə
- 9%-i aşkar olunmamış amillərlə. (17)

A.Apterin (8) qənaətinə görə yeniyetmələrin populyasiyasında suicidal davranış üçün aşağıdakılar əhəmiyyətli rola malikdir:

- şizofreniya, depressiya, psixoaktiv preparatlardan istifadə;
- psixoaktiv maddələrin qəbulunun yüksək səviyyəsi, davranış pozuntuları və depressiyalar;
- affektiv pozuntular və həyəcan pozuntuları;
- affektiv pozuntular, şəxsiyyət pozuntuları, paranoid və şizoid pozuntular və dissosativ pozuntular (8). Təbii ki, belə pozuntuların diaqnostikasının aparılması və onların fəaliyyətinə psixiatrın müdaxiləsi vacibdir. Lakin müəllifin təsnifatında aydın kriteriyaların olmaması bu işi bir qədər çətinləşdirir. Məsələn, bütün şizofreniya və depressiya xəstələrinin suicidal davranışa

meylli olacağını necə müəyyənləşdirmək olar. Yetərinəcə faktlar var ki, bu məsələni inkar edir. Ancaq bir sıra tədqiqatlar isə A.Apterin nəticələrini təsdiqləyir. Belə ki, L.Y.Jezlovoyun tədqiqatlarına görə 13 yaşa qədərki yeniyetmələrin 70%-i şizofreniya xəstələridir ki, bunlara psixoloqun nüfuzu istənilən nəticəni vermir. Ancaq müəllifin tədqiqatlarına görə 13-14 yaşdan yuxarı yeniyetmələrdə şizofreniya riski 38%-ə düşür, əksinə böyüklərdə 60%-ə qədər artır (8). Ancaq əksər tədqiqatçıların (26,31) gəldiyi nəticələrə görə suicidal hərəkətlərin yüksək faizi affektiv pozuntularla bağlıdır. Biz də həmin qənaəti əsas götürərək hesab edirik ki, affektiv və koqnitiv pozuntular suicidal hərəkətlər üçün şərtidir. Çünki susid üçün niyyət düşüncədə yaranır və affektiv pozuntu onun həyata keçməsinə asanlaşdırır.

Yeniyetməlik yaş dövründə inkişaf tendensiyaları atipik affektiv pozuntulardan yan keçmir. Bu yaş dövründə belə hallar səciyyəvi hal kimi qəbul edilir. Ancaq subsindromal səviyyədə depressiv əlamətlər də təsadüfi deyildir.

Burada əsas rol psixi uyğunluğa və yeniyetmənin depressiv reaksiya-

lara meyilliyi əsasdır. Ancaq yeniyetmələr daha çox reaktiv depressiyalara məruz qalırlar. Depressiv reaksiyaların səbəbləri bir çox hallarda fərdi səciyyə, digər hallarda isə qeyri-ordinar olaraq submədəni təsirlərdən və onun yeniyetməyə təsirindən qaynaqlanır. Yaşlılar üçün az əhəmiyyətli və ya başadüşülən olmasa da yeniyetmələr üçün gərgin hallara reaksiyalar əhəmiyyətlidir, qıcıqlandırıcı reaksiyalar, impulsiv hallar onlar üçün suicidal hərəkətləri fəallaşdırıa bilər (18).

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrdə suicidal davranışın həyata keçməsində, ciddi oyanmaların baş verməsində depressiv vəziyyətlər aparıcı rola malikdir. Tədqiqatlarda suicidal davranışa təhrik edən 5 depressiya tipi təsnif olunur:

- astenik;
- melankolik;
- həyəcanlı;
- disforik;
- apato-dinamik.(38)

Bütün bunların mövcudluğu fonunda yalnız astenik depressiyalar suicidal hallar üçün müşahidə olunmamışdır. Melankolik, həyəcan, disforik variantlarda depressiya sklotim səviyədə pozuntuya baxmayaraq affektiv yaşantılar üstünlük təşkil etmişdir.

Depressiyanın bu variantlarında suicidal hərəkət obyektiv əhəmiyyətsiz psixotravmalardan dərhal sonra

və qəflətən baş vermişdir. Burada psixotrvmalar katalizator rolunu oynamış və hadisənin baş verməsində dərin depressiv yaşantılar müşahidə olunmuşdur.

Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmələrdə suicidal davranış əsasən sərhəd psixiatriyasının problemi hesab olunur. Yəni bu zaman xarakterin aksentuasiyası fonunda psixopatiya və qeyri-psixotik reaktiv vəziyyətlər öyrənilir ki, suicidal davranış məhz bu fonda özünü daha kəskin göstərir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ancaq 5% suicidal psixoz diaqnozuna uyğun gəlir, psixopatlar isə bu zaman ümumi suicidalərin 20-30%-i təşkil edirlər. Qalanları isə yeniyetməlik böhranının üzərində qalır (33, 34).

A.E.Liçkonun tədqiqatlarına görə suicidal davranış geniş yayılmış psixopatik pozuntunun və psixotik olmayan reaktiv pozuntuların, xarakterin aksentuasiyası fonunda təzahür formasıdır. (14) Onun 300 nəfər suicidal davranışa meyilli yeniyetmə üzərində apardığı tədqiqat göstərdi ki, onların içərisində kişi cinsindən olanların 34% suicidal davranış müşahidə olunmuşdur. Nümayişkar davranış yeniyetmələrin 20%-də, affektiv cəhdlər 11%-də, həqiqi və əvvəlcədən düşünülmüş cəhdlər isə yeniyetmələrin 3%-də müşahidə olunmuşdur (19).

U.Ottonun (34) fikrincə, yeniyetmələr içərisində suicidal davranış törədənlərin içərisində isteroidlər 36%, infantil emosional-labil tiplər isə 33%, 13 % isə astenik tiplər təşkil etmişdir. Müəllifin fikrincə şizoidlər və sklioidlər çox az rast gəlinir.

Yeniyetmələrdə suicidal cəhdlər zamanı “başqaları tərəfindən gerçəkləşdirilən nümunə” amili ilkin yerlərdən birini tutur. Nümunə timsalında yeniyetmənin həmyaşdaları, yaxın dairəsi, gördüyü səhnələr və s. çıxış edə bilər. Həm də bu zaman yaxın dairə bacı, qardaş, ata, ana və s. də nümunə amili kimi özünü göstərə və suicidal təhrik edə bilər.

Yeniyetmələrdə suisial hərəkətlərə aparan və tez-tez aparıcı rolunda çıxış edən amillərdən biri də valideynləri boşanma ilə əlaqəli özlərinə qəsd edəcəkləri haqqında təhdidləridir. Faktlar göstərir ki, çox zaman yeniyetmələr valideynlərinin niyyətlərini gerçəkləşdirirlər.(26). Yeniyetmə və gənclərə onların “kumirlərinin” ölümü də suicidal motiv kimi çıxış edə bilər. S.Stack (1987.) göstərir ki, özünə-qəsdin artma dinamikası kütləvi informasiya vasitələrində mövzuların suicidal təbliğindən çox asılıdır.(13).

Özünəqəsd haqqında qəzet səhifələrində gedən yazılar, televiziya verlişləri, radio verlişləri və s. intihara apara biləcək yollardan biridir. Həssas yeniyetmələri bu məqalələr

və verlişlər suicidal təhrik edə bilər. Belə bir faktın nə qədər mötəbər olmasını müəyyənləşdirməyə çalışan Amerika psixiatrları Gould və Shatter, 1986-cı ildə yeniyetmələrin özünü öldürməsi haqqında pedaqoji təsir vasitəsi kimi televiziya verlişlərini təhlil etməyə başladılar. İki həftə ərzində belə proqramlardan sonra yeniyetmələr arasında intihara cəhdlər artmağa başladı.

Müasir dövrdə intiharla və onun həyata keçirilməsi formaları ilə bağlı internet verlişlərinin səhifələrində məlumatlar yetərincədir. Bu baxımdan İnternet özü də intihar cəhdlərini və ya riskini artırır.

Hesab olunur ki, özünə qəsd etmiş yeniyetmənin hərəkətləri həssas yeniyetmələri belə bir hərəkətə “təhrik edir. Özünüöldürmə halları bir məktəbdə oxuyan və bir-birini yaxşı tanıyan yeniyetmə qruplarında daha tez-tez rast gəlinir. Özünüöldürənə yaxın olan yeniyetmə onun ölümdən çox ciddi şok yaşayır. Onlarda depressiya inkişaf edir və postravmatik stress pozuntusu yaranır.(19).

Yeniyetməlik yaş dövrü üçün özünüöldürmə epidemiyası şəklində təzahür edən klaster suicidalər daha çox xarakterikdir. Təəssüratlı, emosional yeniyetmələr daha çox intiharla müşahidə olunan informasiya proqramlarının, bədii filmlərin və sənədli filmlərin qurbanına çevrilirlər.

Suisidologiyada bu fenomen “Verter sindromu” kimi məlumdur. Demək olar ki, iki əsr bundan qabaq alman şairi və yazıçısı İ.Höte özünün “Gənc Verterin əzabları” romanını yazdı. Əsərin baş qəhrəmanı gənc Verter hansısa gerçəkləşməmiş məhəbbətə görə özünü güllələmişdir. Roman geniş oxucu kütləsini əhatə etməklə yanaşı Avropada geniş suisidal epidemiyaya yaratmışdı. Verteri təqlid edən gənclər sevdiklərinin rəsmi qarşısında özlərinin güllələyirdilər. Suisidal hallar elə çoxalmağa başladı ki, bir çox ölkələrdə həmin roman qadağan edildi. Kütləvi mediada özünü göstərən təqlid effekti və rezonans yaradan ölümlərin imitasiyası bu gün də geniş yayılmışdır.(27).

Bu gün kütləvi informasiya vasitələrində yeniyetmələrin özünü öldürməsi ilə bağlı, eləcə də böyüklərin özünəqəsdilə bağlı verişlərdə və diskussiyalarda özünü öldürməyə “kişilik” məktəbi kimi don geyindirilməsi təbii ki, belə cəhdlərin sayının artmasına rəvac verir. Hətta həyatdan necə gözəl köçüb getməyin yolları da göstərilir. Bütün bunlar təqdirolunmaz haldır. Əlbəttə hər intihar fikirləri olan yeniyetmə bunu gerçəkləşdirmir. Amma intihar fikri başdan çıxmayan, buna dəfələrlə cəhd göstərməyə çalışan yeniyetmə üçün belə proqramlar bir vasitə, özünə bəraət mexanizmi və təhrikedici faktora çevrilir.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə nə baş versə versin məktəb psixoloqu valideynlərə həssas yaş dövrü olan yeniyetmələr öz davranışlarını ehtiyatlı qurmalıdırlar. Onlarda suisidal meyilliyini azacıq təzahürünü görəndə kimi psixoloqlara və psixiatrlara müraciət olunmalıdır. Əks halda nəticə faciəvi olacaqdır. Xüsusi treninqlərdən və psixoloji konsultasiyalardan istifadə etməklə bu problemi aradan qaldırmaq olar. Təbii ki, faktlar göstərir ki, əksər hallarda ortaya çıxan mənəvi boşluqlar, dərslərin buraxılması, yeniyetməyə nəzarətin zəif olması və s. kimi hallar mürəkkəbləşən situasiyada özünə həll yolu tapa bilməyən yeniyetmə üçün suisid həll yolu olur. Yeniyetmələrin asudə vaxtının düzgün təşkil edilməsi, onların fəaliyyətində boşluqların yaranmasına imkan verilməməsi bu işin korreksiyasında əhəmiyyətli vasitə ola bilər.

Müəllimlər və valideynlər nəzərə almalıdırlar ki, yetərincə koqnitiv və emosional inkişaf səviyyəsinə çatmamış yeniyetmələrin dünya, ölüm və yaşamaq haqqında fikirləri böyüklərdən fərqlidir və onların əhəmiyyətsiz hesab etdiyi məqamlar yeniyetmə üçün dramatik yaşantı ola bilər. Bu faktlar nəzərə alınmalı və vaxt aşırı psixoloqlara müraciət edilməli və yeniyetmənin həyatı qurtarılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə.** Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. **Cabbarov R.V.** Yeniyetmələrdə özünüdərkətmə prosesinin psixoloji təhlili. Psixol. ü.f.dok. disser. Bakı: 2004, 152 s.
3. **Hüseynova D.R.** İntiharın psixologiyası, Bakı: Adiloğlu, 2012,, 115 s.
4. **İsmayılov F. Ziqmunt Freyd.** Bakı: 1999, 135 s.
5. **İsmayılov N., İsmayılov F.** Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2008, 416 s.
6. **Амбрумова А.Г., Жезлова Л.Я.** Методические рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте. М.: 1978, 270 с..
7. **Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А.** Суицид как феномен социально-психологической дезадаптации личности. Актуальные проблемы суицидологии. М., 1978; с. 6–28.
8. **Аптер А.** Самоубийства и суицидальные попытки у молодежи. М.: Смысл, 2005, с. 192–208.
9. **Борисов С.Б.** Символы смерти в русской ментальности. // Журн. социолог. исследования. 1995, №2, с.58–63.
10. **Ведяшкин В.Н.** Аддитивные предпосылки аутоагрессивно-го поведения у подростков с учетом гендерных особенностей // Актуальные вопросы психиатр. и наркологии, 2011, №15, с. 210–212.
11. **Власовских Р.В., Хальфин Р.А.** Опыт применения многопрофильного подхода при работе с подростками, совершившими суицидальные действия // Журн. мед. критических состояний, 2005, № 5, с.26–9.
12. **Вроно Е.М.** Предотвращение самоубийства. Руководство для подростков. М.: 2001, 200 с.
13. **Говорин Н.В., Сахаров А.В.** Суицидальное поведение: типология и факторная обусловленность. Чита: Иван Федоров, 2008, 156 с.
14. **Гроллман Э.** Суицид: превенция, интервенция, поственция. Суицидология: прошлое и настоящее: проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. М.: 2001, с. 270–352.
15. **Данилова Л.Ю.** Суицидальное поведение при эндогенных депрессиях подросткового возраста. Актуальные вопросы психиатрии и наркологии. / Тезисы доклада 3-го Съезда нев-

- ропатологов и психиатров. Таллин: 1989, №; 2, с. 58–60.
16. **Жезлова Л.Я.** К вопросу о самоубийствах детей и подростков. М.: 1978, с.93–104.
17. **Кондрашенко В.Т.** Девиантное поведение у подростков. Минск: АСТ, 2000, с.230 с.
18. **Краснов В.Н.** Расстройства аффективного спектра. М.: Практическая медицина, 2011, 130 с.
19. **Личко А.Е.** Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л.: Медицина, 1977, 220 с.
20. **Нечипоренко В.В.** Некоторые аспекты суицидального поведения у акцентуированных личностей в юношеском возрасте. Саморазрушающее поведение у подростков. Сб. науч. трудов. Л.: 1991, с 36–40.
21. **Нечипоренко В.В., Шамрей В.К.** Суицидология: вопросы клиники, диагностики и профилактики. СПб.: ВМедА, 2007.
22. **Помро К., Делорм М., Дрюо Ж.-М., Тедо Ф.П.** Суицидальное поведение в юношеском возрасте // Соц. и клин. Психиатрия, 1997, №3, с.63–8.
23. **Попов Ю.В., Пичиков А.А.** Особенности суицидального поведения у подростков (обзор литературы) // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева, 2011, № 4, с. 4-8.
24. Психиатрия детского и подросткового возраста. / Под ред. К. Гилберга, Л. Хеллгрена. М.: ГЭОТАР-МЕД, 2004, 204 с.
25. **Старшенбаум Г.В.** Суицидология и кризисная психотерапия. М.: Когито-Центр, 2005, 130 с..
26. **Фиккер Ф.** Значение медикаментозной интоксикации при суицидальных действиях в детском и подростковом возрасте // Журн. неврол. и психиатр. им. С.С.Корсакова, 1978, №12, с.1850.
27. **Юрьева Л.Н.** Клиническая суицидология. Днепропетровск: Пороги, 2006, 150 с.
28. **Baer A.** Der selbstmond in kindlichen lebensalter. Leipzig 1901.
29. **Bode-Jänisch S et al.** Suicide in children, youths and young adults. Arch Kriminol 2011; 227 (1–2): 33–42.
30. **Easterlin R.A.** Birth and fortune. NY: Basic Books 1980.
31. **Holinger P.C, Offer D.** Prediction of adolescent suicide: a population model. Am JPsychiat1982; 52 (3): 302–7.
32. **Ivarsson T., Larsson B., Gillberg C.** A 2–4 year follow-up of depressive symptoms, suicidal ideation and suicide attempts

- among adolescent psychiatric inpatients. *Eur Child Adoles Psy*, 1998; 7: 96–104.
33. **Maris RW.** Suicide. *Lancet* 2002; 360: 319–26.
34. **Otto U.** Suicidal acts in children and adolescents. A follow up study. *Acta Psychiat Scand* 1972; (Suppl. 233): 133–48.
35. Predicting suicidal risk in a cohort of depressed children and adolescents. S.Hetrick, A. Parker, J.Robinson et al. *Crisis* 2011; 6: 1–8.
36. Reyes JC et al. Polydrug use and attempted suicide among Hispanic adolescents in Puerto Rico. *Arch Suicide Res* 2011; 15 (2): 151–9.
37. Suicidal depressed vs non-suicidal depressed adolescents: differences in recent psychopathology. J.Csorba, S.Rozsa, J.Gadoros, A.Vetro. *J Affect Dis* 2003; 74 (3): 229–36.
38. belmapo.by/downloads/psihiatryi/2009/teorii_suic_povedenia.DOC
39. magazines.russ.ru/oz/2013/5/27r-pr.html
40. www.bsmu.by/abstracts/f819a0692581fab8bb95aabf8341d1d0/

ОСОБЕННОСТИ И ПРОЯВЛЕНИЯ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

АБСТРАКТ

В современный период слабость социальной адаптации повышает склонность к суицидальному поведению. В проведенных исследованиях, самоубийство оценивается, как стремление личности покончить с жизнью под влиянием чувств, а также по психологическим и социальным причинам. Поскольку подростковый возраст является чувствительным и склонным к внушению периодом, родители и учителя учитывая это должны проявить осторожность и понимание в решении проблем подростков. В противном случае велика вероятность суицида.

**CHARACTERISTICS AND MANIFESTATION OF SUICIDAL
BEHAVIORS IN ADOLESCENTS**

ABSTRACT

In modern times, when the social adaptation is weakened tendency to suicide behavior has increased.

In conducted studies suicide is evaluated as putting an end to life with the impact of personality feeling and with the effects of mental and social reasons. As adolescence is a sensitive age, parents and teachers considering these aspects of adolescence, should be careful in solving their problems. Otherwise the suicide rate may be high.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

MƏKTƏB PSIXOLOQUNUN FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Aynur İskəndərova

*ADPU-nun Ümumi psixologiya
kafedrasının əyani doktorantı
E-mail: aynuriskenderova@mail.ru*

Açar sözlər: *Psixoloji xidmət, məktəb psixoloqu, psixoloji xidmətin qiymətləndirilməsi, qiymətləndirmə üsulları*

Ключевые слова: *Психологические услуги, школьный психолог, оценка психологических услуг, методы оценки*

Keywords: *psychological service, school psychologist, evaluation of psychological services, evaluation methods*

Məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin əsas məqsədi sağlam psixoloji iqlim formalaşdırmaqdır ki, bu da məktəbdə şagirdlərin, müəllimlərin və digər kollektiv üzvlərinin müvəffəqiyyətli fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur, onların özünüaktuallaşdırmasını stimullaşdırır. Həmçinin kollektiv üzvlərinin əhval-ruhiyyəsinin artmasına, fəaliyyət motivlərinin inkişafına, özünütədiq imkanlarının genişlənməsinə, fəaliyyətin keyfiyyətinə və məhsuldarlığına təsir göstərir. Məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq demək olar ki, artıq məktəbdə psixoloqun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilməlidir. Qiymətləndirmənin həyata keçirilməsində əsas məqsəd məktəbdə fəaliyyət göstərən psixoloqların peşəkarlıq səviyyəsini

müəyyənləşdirilməkdir. Məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi dövlət səviyyəsində qəbul olunub həyata keçirilərsə, məktəb psixoloqlarının peşəkarlıq səviyyəsi öyrənilməklə yanaşı, qarşılarına çıxan çətinliklər də müəyyənləşəcək.

“Amerika-Avropa məktəblərində tez-tez baş verən faciəli hadisələr, uşaqların aqressiv hərəkətləri öz həmyaşıdları tərəfindən «ağlasıgmaz metodlar»la təhqir olunmaq heç də şəxsiyyətin yaradıcılığından və ya müstəqilliyindən xəbər vermir. Bu, hər halda yaranmış psixoloji problemin təhrif olunmuş üsullarla həll edilməsinə yönəlmiş hərəkətlərdir. Belə halların zaman-zaman bizə keçməyəcəyinə heç kim zəmanət verə bilməz. Odur ki, təhsilimizdə yaranmış psixoloji problemlər, xüsusən də

psixoloji sağlamlıq məsələləri diqqətlə öyrənməli və vaxtında tədbir görülməlidir.”(1, s.108-109). Əlbəttə bu problemlərin səbəbini öyrənən, psixoloji sağlamlığı təmin edən, lazım gəldikdə müəyyən tədbirlər həyata keçirən məktəb psixoloqudur.

Ümumiyyətlə məktəb psixoloqlarının peşə fəaliyyətinin düzgün yerinə yetirilməsi təhsil müəssisində normal psixoloji mühitin yaranmasına səbəb olur. Məktəbdə psixoloqun işi elə səviyyədə qurulmalıdır ki, məktəb direktorları və müəllimlərlə bəhəm, valideyn və şadirdlər də ona inansınlar, etibarla yanaşsınlar, ağıllı və təsirli məsləhətlərindən faydalanınsınlar. Praktik psixologiyanın praktik effektləri olmalıdır. Onun məktəbdə statusu ancaq bu effektlərlə müəyyən oluna bilər. (2, s.405) Bu baxımdan məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin xətasız qiymətləndirilməsi vacib məsələlərdəndir. Qiymətləndirmədə əsas məqsəd, psixoloji xidmətin keyfiyyətinin artırılması, praktik psixoloqun peşəkarlığının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Müxtəlif qiymətləndirmə üsulları var: ehtiyac analizi, zaman analizi, təsnifat metodu, psixoloji xidmətin şagirdlər tərəfindən qiymətləndirilməsi, psixoloji xidmətin müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilməsi, psixoloji xidmətin valideynlər tərəfindən qiymətləndirilməsi, rəsmi sənədlərin qiymətlən-

dirilməsi, praktik psixoloqun portfoliolarının təhlili metodu, ekspert qiymətləndirməsi.

Son illər ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərən məktəb psixoloqlarının fəaliyyəti xüsusi diqqət çəkir. Bu da təsadüfi deyil, belə ki, dövrün mürəkkəb münasibətlər sistemə adaptasiya olmağa çalışan uşaqların sağlam psixoloji mühitə ehtiyacı var. Bu ehtiyacın ödənilməsində əlbəttə praktik psixoloqun mühüm rolu vardır. Məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin düzgün qurulması bu işi daha da asanlaşdırır. Bu baxımdan məktəbdə psixoloji xidmətin qiymətləndirilməsi problemini dövlət səviyyəsində qəbul olunub, həll olunması onların daha da məsuliyyətli işləməsinə təkan verə bilər. Əlbəttə təkcə bu deyil, həm də qiymətləndirmə nəticəsində, yəni fəaliyyətin peşəkarlığın səviyyəsini müəyyən etməklə psixoloqun nə dərəcə faydalı olduğu dəqiqləşdirmək mümkündür. Bununla da psixoloqlar daha faydalı olmaq üçün səy göstərəcəklər. Məktəbdə psixoloji xidmətin qiymətləndirilməsi bəzi məktəblərdə fəaliyyət göstərən qeyri-peşəkar psixoloqların da ortaya çıxmasına səbəb olcaq.

Ümumiyyətlə məktəbdə psixoloji xidmətin qiymətləndirilməsi probleminə 1920-ci ildən başlayaraq bəzi tədqiqatçılar münasibət bildiriblər.

Hətta məktəb psixoloqunun hansı metodlarla qiymətləndirilməsi, fəaliyyətinin düzgün qurulmasının aydınlaşdırılması, yerinə yetiriləcək vəzifələrin dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı standart təkliflər ediblər. 1930-ci ildə isə psixoloji xidmətdən lazımi nəticənin alınması vacibliyi daha ətraflı araşdırılmışdır. Bu baxımdan psixoloji xidmətlərinin qiymətləndirilməsində təqaüd-maddi dəstək standartlarının artması, şagirdlər arasında əxlaq anlayışına yüksək dəyər verməsi, məktəbdə sağlam psixoloji mühitin yaranması, müvəffəqiyyətsiz olan şagirdlərin azlığı, şagirdlərin gələcək həyata hazırlığı, məzun olan şagirdlərin ictimai həyata, iş şəraitinə və ali məktəblərə uyğunlaşması, intizam problemlərin azlığı, məktəbdə şagirdlərin dərəcə gəlmə davamiyyətinin müntəzəm olması və dərəcə hazırlıqlı olma vərdişlərinin yaranması və inkişaf etməsi kimi müsbət xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır. Sonrakı illərdə bu mövzu öz əhəmiyyətini qorumaqla yanaşı, psixoloji xidmətin öhdəsindən gələn mütəxəssislərin təhsili və lazım olan nəticələrin hansı üsullarla qiymətləndirilməsi də tədqiqatçıları maraqlandırmışdır. (3, s.1-2)

Psixologiya tarixində psixoloji xidmətin qiymətləndirilməsi və başqalarına təqdim edilməsi mövzusunda aparılan əsaslı tədqiqatlar 1970-ci

ildən aparılmışdır. Bu dövrdə tədqiqatçılar məktəb psixoloqların aldığı təhsil ilə peşə fəaliyyəti arasında uyğunluğun olmaması, mütəxəssisin işinə qarşı həvəsin olmaması və işini düzgün yerinə yetirməməsi kimi məsələləri aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Onların əsas məqsədlərindən biri də, psixoloji xidmətin hər hansı bir mütəxəssis tərəfindən yerinə yetirilən bir xidmət olmayıb, birbaşa ixtisas təhsili alan mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilməsinin vacibliyini sübut etmək idi. (4, s. 301)

Bu dövrdə psixoloji xidmətin qiymətləndirməsi problemi ilə birlikdə nəticələrin xidmət olunanlara təqdim edilməsi, qiymətləndirmədə hansı metodlardan istifadə olunması kimi məsələlər maraq obyektinə çevrildi. Təqdim edilən xidmətin nəticələrini qiymətləndirməsində əsas məqsəd psixoloji xidmət proqramının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu, məktəbin psixoloqa ehtiyacını, xidmətin düzgünlüyünü və nəticələrini başqaları ilə bölüşülməsidir. Yəni ümumi olaraq təqdim edilən psixoloji xidmətin faydalılığını müəyyənləşdirməkdir. Psixoloji xidmətin qiymətləndirilməsində məqsəd lazım olan nəticənin əldə olunub olmamasını müəyyənləşdirməkdir. Qiymətləndirmə zamanı alınan nəticələrdən istifadə edərək praktik psixoloqun hansı sahələrdə effektivliyinin artırıl-

masına ehtiyac olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

Digər tərəfdən, məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi mütəxəssis tərəfindən həyata keçirilən xidmətin nəticələrinin faydalılığını müəyyənləşdirməklə yanaşı, peşə fəaliyyəti zamanı ortaya çıxan çətinlikləri, buraxılan səhvləri aydınlaşdırılmasına səbəb olur. Bu baxımdan qiymətləndirmənin aparılması tədqiqatçılar tərəfindən xüsusilə dəstəklənir. Psixoloji xidmətin qiymətləndirilməsi yalnız peşə fəaliyyətini deyil, psixoloji xidmət proqramının düzgünlüyünü, mütəxəssisin şəxsi keyfiyyətlərini də müəyyənləşdirir. Qiymətləndirmə zamanı psixoloji xidmətin hər tərəfli analizi xidmətin qüsursuzluğu və psixoloqların peşəkarlığı daha yaxşı inkişaf etməsinə səbəb olur.

Məktəb psixoloqları artıq kabinetlərindən çıxmalı, öz vəzifələrini başa düşərək yerinə yetirməlidir. Onun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Öz işində dövlət və normativ sənədlərdən istifadə etmək.
2. Peşə kompetensiyası daxilində olan məsələlərlə məşğul olmaq və qərar qəbul etmək.
3. Müasir psixologiya elminin nailiyyətlərini, həmçinin ümumi, uşaq, pedaqoji və praktik psixolojiyanı dərinləndirmək.
4. Daima ixtisasını artırmaq.

5. Peşə hazırlığı olmayan şəxslər tərəfindən diaqnostika və psixokorreksiya işlərini aparmağa yol verməmək.
 6. Bütün məsələlərin həllində uşağın marağını və tam psixi inkişafını nəzərə almaq.
 7. Məktəb rəhbərliyinin və pedaqoji kollektivin işinə kömək göstərmək.
 8. Şagirdlərin şəxsi problemlərinin həllində onlara köməklik göstərmək.
 9. Bütün məsələlərin həllində konkret vəziyyəti nəzərə almaq.
 10. Peşə sirrini qorumaq: diaqnostik və konsultativ iş zamanı alınan nəticələri, məlumatları yaymamaq.
 11. Həyata keçirilən bütün işlərin qeydiyyatını aparmaq.
 12. Yaşadığı cəmiyyətin inkişafı və rifahı naminə fəaliyyət göstərmək.
 13. Öz işində Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi "Psixoloji xidmət" haqqında Əsasnamədən istifadə etmək.
 14. Ona müraciət edən şəxslərin və bütövlükdə yaşadığı cəmiyyətin marağını qorumaq.
 15. Konstitusiyaya uyğun olaraq insan hüquqlarına və ləyaqətinə hörmət etmək. (5, s. 54-55)
- Məktəb kollektivinə işi ilə bağlı məlumat verərək, onlara öz köməyini

təklif etməlidir. Əlbəttə məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi mütəxəssislərin öz işlərinə daha məsulluyyətlə yanaşmasına, fəaliyyətini düzgün qurmağa, özünü məktəb kollektivinə tanıtmağa məcbur olacaqlar.

Məktəb psixoloqunun fəaliyyəti qiymətləndirilərkən bir neçə məsələni nəzərə almaq lazımdır: məktəb psixoloqunun fəaliyyət istiqamətləri, şagirdlərin problemlərinin həll olunmasında hansı həll üsullardan istifadə olunması; məktəb kollektivi ilə hansı psixoloji işin aparıldığı; valideynlərlə hansı psixoloji işin aparıldığı; psixoloji xidmət nəticəsində hansı dəyişikliklərin olması, psixoloji xidmətin nəticələrinin (illik hesabat, xidməti sənədlər) analizi, psixoloji xidmətdən faydalanan tərəflərin fikirləri və s. Bunlar məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində lazım olan əsas məsələlərdir. Məktəb psixoloqunun təqdim etdiyi psixoloji xidməti qiymətləndirərkən tədqiqatçı qiymətləndirmə metodlarından istifadə etmək üçün lazım olan əsas bilik və bacarığa malik olmalıdır. Bundan başqa psixoloji xidmətin məzmununu, mahiyyətini, məktəb psixoloqunun hüquq və vəzifələrini, fəaliyyət istiqamətlərini, peşəkarlıq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyətləri və s. bilməlidir. Həmçinin tədqiqatçı lazım olan qiymətlən-

dirmə metodunu seçməyi, qiymətləndirməni planlı və ardıcılıqla yerinə yetirməyi, nəticələri riyazi cəhətdən analiz etməyi bacarmalıdır.

Psixoloji xidmətin qiymətləndirmə üsullarının bəzilərindən daha çox istifadə edildiyi halda, bəzilərindən isə heç istifadə edilmir. Əlbəttə bu da üsulun həyata keçirilməsi zamanı ortaya çıxan çətinliklərin dərəcəsinə görə seçilir və istifadə edilir. Ölkəmizdə praktik psixoloqların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı sistemli bir tədqiqat yoxdur. Ancaq onu da deməliyəm ki, bu mövzuda digər ölkələrdə aparılan tədqiqatların sayı çox azdır.

Məktəbdə psixoloji xidmətin qiymətləndirməsi üçün seçilən üsul əldə etmək istədiyiniz məlumatla əsaslanaraq seçilir. Psixoloji xidmətin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar müəyyən metodlar aşağıda, müsbət və mənfi cəhətləri ilə təqdim edilmişdir.

1. Ehtiyac Analizi: Bu metodun əsas məqsədi şagirdlərin, müəllimlərin, valideynlərin və məktəbin digər kollektiv üzvlərinin əsas gözləntilərini anket və sorğulardan istifadə edərək müəyyənləşdirməkdir. Bu metoddan istifadə edərək məktəbdə psixoloji xidmət zamanı mütəxəssisin xüsusi diqqət tələb edən məsələləri aydınlaşdırır.

2. Təsnifat metodu. Bu metodda əsas məqsəd məktəb psixoloqunun il ərzində konkret olaraq hansı

fəaliyyət istiqamətlərindən daha çox istifadə etdiyini müəyyən etməkdir. Məsələn, praktik psixoloq kimi apardığı psixoloji dərslərin sayı, konsultasiya etdiyi şagirdlərin sayı və s. təsnif edilərək qiymətləndirilir.

3. Zaman təhlili: Bu metod məktəb psixoloqunun müəyyən zaman çərçivəsində gördüyü işlərin həcmi aydınlaşdırır. Beləki, məktəb psixoloqlarından bir gün ərzində gördüyü işlər haqqında yazmaq tələb edilir və yazdıqları təhlil olunaraq vaxtını düzgün dəyərləndirmə bacarığı qiymətləndirilir Fulya Yüksel tərəfində aparılan tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, praktik psixoloqunun zamanını düzgün dəyərləndirməməsi onun xidmətinin düzgün yerinə yetirməməsinə səbəb olur.(6, s.20)

4. Psixoloji xidmətin şagirdlər tərəfindən qiymətləndirilməsi: (6–11-ci siniflər):Məktəbdə aparılan psixoloji xidmət şagirdlər tərəfindən anket, intervyu və qiymətləndirmə sorğuları vasitəsilə qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə metodu məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin peşəkarlıq səviyyəsini müəyyən etməklə yanaşı, xüsusi diqqət tələb edən fəaliyyət istiqamətlərini aydınlaşdırır.

5. Psixoloji xidmətin müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilməsi: Müəllimlər tərəfindən cavablanan qiymətləndirmə sorğuları bu metodun əsas alətidir. Bu qiymətləndirmə

metodu müəllimlərin psixoloji xidmət haqqında düşüncələrini və təkliflərini müəyyənləşdirir. Bu üsuldən istifadə edən türk tədqiqatçısı Ege Akgün müəllimlərin psixoloji xidmətdən nələr gözlədiyini haqqında belə yazır: “Müəllimlərin psixoloji xidmətdən nələr gözlədiklərini soruşduqda aydın olur ki, onlar psixoloqdan davranış problemləri olan uşaqlarla işləməklə yanaşı, maarifləndirmə işinin yaxşılaşdırılmasını istəyiblər. Bundan başqa psixoloqun şagirdləri müşahidə etmək, onları psixoloji baxımdan dəyərləndirmək üçün lazımı qiymətləndirmə metodlarından istifadə etməsini tələb ediblər. (7, s. 479)

6. Psixoloji xidmətin valideynlər tərəfindən qiymətləndirilməsi: Şagirdləri ən yaxından tanıyan, problemlərini və ehtiyaclarını ən yaxşı bilən valideynlərdir. Məktəblərdə valideynlərin iştirakını tələb edən tədbirlərin sayı getdikcə artmaqdadır. Bu metod valideynlərin psixoloji xidmət haqqında düşüncələrini öyrənir.

7. Rəsmi sənədlərin qiymətləndirilməsi: Bu zaman tədqiqatçı məktəb psixoloqundan psixoloji xidmət zamanı lazım olan, istifadə etdiyi, tərtib etdiyi bütün sənədləri analiz edərək qiymətləndirir. Sənədlər qiymətləndirilərkən onların keyfiyyəti, sənədləşmənin müntəzəm və dəqiq aparılması, şagird və ailələri haqqında məlumatların sistemliliyi, hesa-

batların məzmunu və s. nəzərə alınmalıdır. Məktəb psixoloqunun təlimat sənədləri aşağıdakılardır:

Direktiv sənədlərə: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, Uşaq Hüquqları konvensiyası, Təhsilə psixoloji xidmət haqqında Əsasnamə, Psixoloqun etik kodeksi, Təhsil sistemində psixoloji xidmət haqqında adminstrativ, normativ, təlimati sənədlər, əmr, qanun və sərəncamlar və s. daxildir.

Uçot-qeydiyyat sənədlərinə qəbul edilən və göndərilən sənədlər, valideynlər üçün müqavilə jurnalı, valideyn, pedaqoq və rəhbərliyin sorğularının qeydiyyatı jurnalı, metodik materiallar və ədəbiyyat üçün jurnal-kartoteka, yerinə yetirilmiş işlərin qeydiyyatı jurnalı, analitik qeydiyyat və statistik arayışlar, konsilium materialları aiddir.

İnformasiya-planlaşdırma və özünütəhsil sənədlərinə: iş planı, iş rejimi, fərdi və qrup profilaktikası, diaqnostika, konsultasiya və korreksiya üçün təxmini qeydiyyat jurnalı, özünütəhsil, ixtisasartırma və təcrübə mübadiləsi jurnalı, şagird qruplarının siyahısı aiddir.

8. Ekspert qiymətləndirməsi: Praktik psixoloqun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində ekspertlərin fikirlərindən istifadə olunur. Bu zaman yaradılmış ekspert qrupu qiymətlən-

dirilən praktik psixoloqların fəaliyyəti ilə tanış olaraq öz münasibətini bildirir.

9. Praktik psixoloqun portfolio-ları: Portfolio, psixoloq iş həyatında olan uğurlarından, sertifikatlarından, şəxsi keyfiyyətlərini göstərən sənədlərdən ibarət qovluqdur. Bu qiymətləndirmə metodun mahiyyəti həmin portfolionun analiz edilməsidir.

Məktəb psixoloqu öz fəaliyyətini düzgün yerinə yetirmək üçün tələb olunan bir çox peşə bilik və bacarıqlarına sahib olmalıdır. Bu baxımdan psixoloqun peşə bilik, bacarıq və səriştələrinin qiymətləndirilməsi onun fəaliyyəti haqqında müəyyən informasiyaların toplanmasında mühüm rol oynaya bilər. Bu qiymətləndirmədə psixoloji xidməti həyata keçirən psixoloqun peşə bilikləri və müəyyən olunmuş peşə bacarıqları müəyyən sorğu və test ilə dəyərləndirmək olar.

Məlumdur ki, psixoloqun şəxsi keyfiyyətlərinin onun peşə fəaliyyətinə mühüm təsiri var. Bu baxımdan məktəb psixoloqu üçün tələb olunan şəxsi keyfiyyətlərin dəyərləndirilməsi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Ölkəmizdə psixoloji xidmətin ölçülməsi ilə bağlı çətinliklərin olmasının başlıca səbəblərdən məktəb psixoloqları və digər kollektiv üzvləri tərəfindən qiymətləndirmənin

vacibliyinin düzgün başa düşülməməsi, qiymətləndirməni həyata keçirmək üçün uzun zamana ehtiyac duyulması, qiymətləndirmə metodlarından istifadə təcrübəsinin məhdudluğu, mütəxəssislərin bu sahədə hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması, qiymətləndirmə aparmaq üçün vacib olan ölçü vasitələrinin qıtlığı, qiymətləndirmə nəticələrinin təhlilinin aparılması və müvafiq hesabatların hazırlanması, qiymətləndirməni həyata keçirərkən məktəb psixoloqlarının həvəsli olmaması, alınan nəticələrin narazılıq yaratma ehtimalı, qiymətləndirmə aparmaq üçün lazım olan metodikaların, proqramların tərtib edilməməsi, mütəxəssislərə statistik analizin öyrədilməməsi, mütəxəssisin əvvəlki fəaliyyət göstəricilərinin, məktəb kollektivinin xüsusiyyətlərinin individuallığının, işin effektivlik dinamikasının nəzərə alınmaması, məktəbdə valideyn-müəllim, müəllim-şagird, müəllim-direktor, direktor-şagird arasındakı münasibətlərin psixoloji təhlilinin aparılmamasını misal göstərmək olar. Əsas problemlərdən biri tədqiqat aparmaq üçün lazım olan əsas tədris fənnin – “Tədqiqatın metodologiyası”nın ali məktəb tələbələrinə keçirilməməsidir. Ən vacib məsələlərdən biri odur ki, obyektiv nəticə alına bilinəcək konkret ölçmə metodikalarının hazırlanmamasıdır. Əslində psixoloji xidmətin ümumi olaraq mü-

rəkkəb bir fəaliyyət sahəsini qəbul etsək dəqiq nəticə əldə etmək üçün lazım olan qiymətləndirmə üsulunu hazırlamaq indiki vaxtda mümkün deyil.

Göründüyü kimi məktəb psixoloqunun fəaliyyətinin ölçülməsinin vacib səbəbləri olduğu halda, qarşıya çıxan çətinliklər bu prosesin reallaşmamasına səbəb olur ki, bunun həll olunması üçün müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Praktik psixoloqların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində qarşıya müəyyən çətinliklər çıxsa da bu prosesin həyata keçirilməsinin mühüm əhəmiyyəti var. Belə ki, məktəb psixoloqunu fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi nəticəsində psixoloji xidmətin düzgün yerinə yetirilib-yetirilmədiyi dəqiqləşəcək; xidmət zamanı ortaya çıxan çətinliklər məlum olacaq; məktəb psixoloqlarının öz işlərinə daha məsuliyyətli yanaşmasına səbəb olacaq; psixoloq öz peşəkarlığını inkişaf etdirmək üçün səy göstərəcək; məktəb psixoloquna xas vacib şəxsi keyfiyyətlər və peşə bacarıqları müəyyənləşəcək; məktəb psixoloqunun fəaliyyət proqramının effektivliyi aydınlaşacaq; şəxsi keyfiyyətlərin peşə fəaliyyətinə təsiri müəyyənləşəcək; psixoloji xidmət istiqamətlərinin düzgün qurulması problemi aydınlaşacaq.

Bunu nəzərə alaraq demək olar ki, ölkəmizdə praktik psixoloqun xüsusilə məktəb psixoloqların fəaliyyə-

tinin ölçülməsi çox vacibdir. Qiymətləndirmə zamanı ortaya çıxacaq problemlərin qarşısının alınması üçün isə ilk əvvəl ali məktəblərdə tədqiqat aparılması ilə bağlı lazım olan fənn-

lərin tədrisi artırılmalı, bəzi tədqiqat proqramların, tədqiqat metodikaların həyata keçirilməsi üçün lazım olan bilik və bacarıqların öyrədilməsi kimi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. **Əliyev B.H., Cabbarov R.V.** Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 136s.
2. **Əlizadə Ə.Ə.** Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı., Pedaqogika, 2004, 432 s.
3. **Gysbers, N.C.** (2004). //Comprehensive Guidance and Counseling Programs: The Evolution of Accountability.// Professional School Counseling, 8 (1). [online version].
4. **Baker S.B.** (2000). School Counseling for The Twenty-First Century. Third Edition. New Jersey: Pearson Education.420p.
5. **Məmmədov İ.Ə.** Məktəb psixoloqunun məlumat kitabı.Pedaqogika, Bakı, 2003. 263 s.
6. **Yüksel F.Ş.** //Ortaöğretimdeki öğrenci görüşlerine göre Psikolojik Danışma ve Rehberlik hizmetlerinin değerlendirilmesi.// Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi.cilt5, sayı 2, 2008. 1–26 s.
7. **Ege Akgün.** //Okul öncesi öğretmenlerinin Bakış açısıyla anasını flandaki rehberlik hizmetlerinin değerlendirilmesi.// İlköğretim Online, 9(2), 2010, 474-483 s.

МЕТОДЫ ОЦЕНИВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОБСЛУЖИВАНИЕ В ШКОЛЕ

АБСТРАКТ

Целью данного исследования является определение «оценки психологического обслуживания», используемого оценки психологического обслуживания и разъяснение его эффективности. Основной целью оценки психологического обслуживания является повышение эффективности психологического обслуживания, получение информации о влиянии данного обслуживания и определение профессионализма психологов. Но категории получаемой информации оценки психологических обслуживания в школе, существуют различные методы, основанные на мнение учеников, педагоги, родителей и директоров

**THE EVALUATION METHODS
OF THE PSYCHOLOGICAL SERVICES IN THE SCHOOL**

ABSTRACT

The purpose of this article is to introduce the concept of accountability which is used for evaluation and to show its effectiveness in counseling and guidance services at schools. The aim of using accountability activities are to improve the counseling services, to provide evidence for its effectiveness and to enhance professional image of counseling. There are a variety of ways for evaluating school counseling programs, depending on the types of collecting data and the consumers groups as students, teachers, parents, administrators and others.

Məqalə ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №17)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 10 fevral 2017 –ci ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof.),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AVN022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 33.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2017

